

Dr. NÉMEDI LAJOS főiskolai igazgató:

»A NEMZET CSINOSODÁSA«

A haladás és nemzetiség kérdései a felvilágosodás korának magyar irodalmában

A 18. század utolsó harmada a magyarságot nagy elmaradottságban találja. Az elavult társadalmi rendszer mellett az ország általános kulturális állapota is rendkívül szegényes. A közéletben és a tudományban a latin nyelv uralkodik. Ez is a korhadtt feudalizmus támasza. A városokban idegenek építik és díszítik a templomokat és középületeket, ők tervezik a főurak pompás kastélyait. A kastélyokban idegen műzsáknak áldoznak. Magyar nyelven alig is nyomtatnak egyebet imádságos könyveknél és ponyvára került széphistóriáknál. Az ország lakosságának csak kb. egyharmada magyar. Az életet Bécsből idegen hatóságok irányítják az összbirodalom érdekei szerint.

A századvég nagy probléma elé állította nemzetünket: vagy felszámolja gyors ütemben elmaradottságát, és modern értelemben vett nemzetté válik, vagy elmerül, felolvad a népek tengerében. Nem egy aggódó honfi ezt a sorsot jósolja. A pillanat mindenestre komoly, a veszedelem nagy.

A haladás problémája nálunk még hozzá sokkal bonyolultabb is, mint mondjuk Franciaországban. Kettős feladat vár megoldásra: a nemzeti függetlenséget kell kivívni és a polgári átalakulást kell végrehajtani egyszerre. Viszont nincs erős magyar polgárság, mely a kettős feladatot vállalni tudná. Így ez a nemességre hárul és arra a vékony, összetételében nem egységes értelmiségi rétegre, mely mégis műveltségénél fogva a legjobban el tud igazodni az ellentmondások útvesztőiben. Az alapvető feladat kettőssége miatt ugyanis nem egyszer szembekerülnek egymással a haladás és a haza. Különösen ez a helyzet, mikor II. József személyében olyan ember kerül a trónra, aki a maga módja szerint híve a felvilágosodásnak, de a magyar nemzeti érdekeket sértő módon egységesíteni akarja birodalmát. A vele szemben támadt nemesi-nemzeti ellenállás a haza védelme címén sokszor csak a régi rendi előjogokat védi.

Talán még szembetűnőbb a haladás és haza időnkénti szembekerülése a kulturális életben. A magyarság csak az európai művelődés, a felvilágosodás jegyében újulhat meg. Ez a kulturális és civilizációs hullám

viszont Bécsen, a csodált és gyűlölt császárvároson át érkezik el hozzánk, a közvetlen nyugati kapcsolatokat leszámítva. Az újat nem akaró konzervatív nemesi felfogás tehát 1780 után a nemzetiség védelmét veszi ürügyül elzárkózása igazolásául. Rossz magyaroknak tartja az újítókat, a jozefinistákat. A fejlődés azon múlik, hogyan sikerül a sokszor ellentétesen ható két erőt, a haladás és a nemzetiség ügyét egymással kibékíteni, összhangba hozni.

Kármán József *a nemzet csinosodásában* jelölte meg találóan a 18. század utolsó harmada szellemi életének főproblémáját, egyforma erősséggel hangsúlyozva »nemzetet« is, »csinosodást« is. Elődje, Bessenyei így fogalmazza ezt meg: »Egy országnak első dolga« az, »mi módon legyen egy nemzet bölcs és gazdag.« [1]. Sem Bessenyei, sem Kármán gondolkodása nem korlátozódik csak az irodalomra, sőt még a tudományok összességére sem. Mindketten a nemzet boldogságának és boldogulásának útját keresik, és végsősoron politikai és gazdasági változást is akarnak. Ennek a megállapításával mi e helyen mégis elsősorban a szellemi élet megújulására, a nemzet csinosodására vonatkozó gondolataikat elemezzük.

Kármán a felvilágosodás első nagy korszakának végén írja meg tanulmányát. Összefoglalja az eredményeket, bírálatot mond az eltelt két évtized munkájáról, és kijelöli a követendő utat. Megmutatja, hogy mi lehet az objektív fejlődés további menete a nemzet számára. Az idő őt igazolta. A magyarság hamarosan nemzeti jellegéből fakadó eredeti alkotásokkal harcolta ki helyét a nap alatt. Kármán tanulmányának jelentőségét nem csökkenti az a tény, hogy kevesen olvassák, és hogy szinte egy félszázadra kiesik a nemzet kulturális tudatából. Nem ennek a tanulmánynak volt a feladata, hogy a fejlődést irányítsa. Kármánnak az jutott osztályrészül, hogy meglássa a fejlődés objektíve kikerülhetellen menetét.

E dolgozat tehát elsősorban Kármán Józseffel kíván foglalkozni, *A nemzet csinosodása* c. tanulmányával, de egyéb írásaival is. Elkerülhetetlen viszont és módszerünk lényegéhez tartozik az előzmények megmutatása, az irodalmi folyamat érzékeltetése.

Kármán gondolatainak jelentőségét több ízben megmutatta Horváth János, legkiválóbb polgári irodalomtudósunk [2]. A téma újrafelvételére az a körülmény jogosít fel, hogy Horváth János tisztán irodalmi szempontból, az irodalmi önelvűség alapján magyarázza Kármán teljesítményét, és annak csak fővonását emeli ki. előzményeit és részleteit nem mutatván meg. Waldapfel József [3] a felvilágosodás korabeli magyar irodalomról szóló könyve több helyén tárgyalja a haladás és nemzetiség problémáit, de feldolgozásának módszere és könyvének szerkezete miatt egységes és összefüggő képet nem ad a nemzet csinosodásáról.

Az említett műveknek sokat köszönnek az alábbi fejtegetések. Az olvasó és a szakember dolga megállapítani, érdemes volt-e ezen fontos nemzeti problémához még egyszer hozzányúlni. Azt gondolom, hogy ha csak néhány vonatkozásban is sikerült azt új megvilágításba helyezni, új összefüggéseit megmutatni, akkor a téma fontossága máris jogosulttá tette az új megoldási kísérletet.

I.

A magyarság a török pusztítás és az ország tartósan három részre való szakadása miatt a 16. század eleje óta elmaradt az általános európai kulturális fejlődéstől. Ezt az elmaradást nem úgy kell értenünk, mintha nem támadtak volna a magyarság soraiból pl. lángeszű költők, hanem úgy, hogy a közműveltség színvonala a fenti politikai okok és az ezekből következő társadalmi okok hatására igen alacsony maradt. A helyzet a 18. század közepétől kezdve lassan javult, ekkor azonban a nemzet addigi vezetőrétegét, a főnemességet, Bécs vonzza magához és teszi idegenné divatban és erkölcsben. De az idegen, európai civilizációs hullám eléri a század vége felé a különben is nagyrészt idegen jellegű magyar városokat is, sőt bizonyos értelemben a vidéken élő birtokos nemeséget sem hagyja érintetlenül.

A 16. században megkezdődik a magyar közgondolkodásban az *elmaradottság feletti kesergés és az elmaradottság okainak kutatása*. Nem hiányoznak lassanként a tervek sem, miképpen lehetne a magyarságot is a többi európai nemzetek kulturális színvonalára emelni. A 17. század végén Haller János [4] a sokkal inkább magyarnak maradt Erdélyben már megfogalmazza azt a meggyőződését, hogy Magyarországon azért olyan kevés a könyv és műveletlen a nép, mert a magyarok megvetik anyanyelvüket: »... elállanak a magyar szó mellől, és jó deákságokat akarván mutogatni, amit írnak, nem magyar, hanem deák nyelven bocsátják ki, melyet a magyaroknak tized vagy századrésze sem tudhat.« Tótfalusi Kis Miklós [5], aki közléről látta a gazdag polgárosodó Hollandiát, azt is tudja, hogy ott a tudományszeretet a gazdagsággal is összefügg, nálunk pedig a műveletlenség egyik főoka a gazdasági viszonyokban, a szegénységben rejlik.

A puritánok részben Comenius ihletésére is, a magyar nyelvű iskoláztatást sürgetik, legalább elemi fokon. Ugyanilyen gondolatokat fejtegetnek 1700 körül a pietizmus magyar hívei. A magyar nyelv és irodalom ápolását szolgálná a tudományos akadémia, melyet a művelt Nyugat példájára egyre többen kezdenek sürgetni, legelőször talán Bod Péter 1756-ban, Ráday Gedeonhoz intézett levelében [6].

Kulturális elmaradottságunk okainak kutatói általában tehát az anyanyelv elhanyagolását teszik meg a szegénység mellett fő oknak. Ezért aztán a tudománynak magyar nyelven való terjesztése hivatássá válik, és a 18. század közepétől kezdve orvosok, mérnökök, tanárok nagy lelkesedéssel fognak a munkához. Bessenyei György gondolatsorait tehát nagy előkészítés előzi meg, és így a *Magyarság* c. híres röpiratnak számos gondolata már csak összefoglalás [7].

Bessenyei azonban nemcsak folytatója a nagy magyar tépelődésnek a nemzet kulturális elmaradottságáról. Bessenyei felvilágosult ember, aki magába szívta a nyugati gondolkodás elemeit, és ezek birtokában keresi nemzete számára az e világi boldogulás, a boldogság útját. Elgondolása egyszerű és világos: »Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb, a lakosok között, az ország is annál boldogabb. A tudománynak kulcsa a nyelv, mégpedig

a számosabb részre nézve . . . minden országnak született nyelve. Ennek tekéltességre való vitele tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.« [8].

Bessenyei tehát a tudományt akarja »közönségessé« tenni az ország lakosai között, és csak ennek érdekében tartja a magyar nyelvet kiművelendőnek. Távól áll tehát sok kortársa és utóda szinte öncélúnak mondható nyelvművelő szándékától. Szembehelyezkedik azonban azzal a közfelfogással is, mely a tudományok művelését csak a latin nyelven tudja elképzelni, mert ez a felfogás antidemokratikus, nem veszi számításba a »számosabb részt«. Világos előtte, hogy a »született nyelvnek állapotja« megmutatja, hogy abban az országban milyen fokon állanak a tudomány és a mesterségek. A nyelv a tudományokkal együtt fejlődik, és »ennyre egybe vagon kötve a kettő minden országnak számosabb részére nézve«.

Bessenyei jól ismeri Európát, és tudja azt, hogy a művelt nemzetek mindegyike már »önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik« [9]. A modern nemzeti létnek tehát egyik feltétele és jellemző sajátága, hogy a nemzeti nyelv az élet minden területén, tehát nemcsak a tudományokban, versenytárs nélkül uralkodjék. Magyarországon ez nem így van, mi »nagyon megszükkültünk a magyarságba . . .«, mi »magyarok magonk láttatunk nyelvünket megtiltani«. Pedig szép nyelv a miénk, és ha még nem tökéletes, műveléssel alkalmassá tehetjük arra, hogy »a tudományok szépségeket és mélységeket« elő lehessen vlc adni.

Ha a modern Európában önálló nemzetként meg akarunk maradni, »csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni«, követni a művelt nemzetek példáját. »A régi módhoz ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit téssen, mint a tudatlanságot sóhajtani.« A magyarság boldogulásának útját a felvilágosodott gondolkodás jegyében kell keresnünk, és ezért határozottan szembe kell fordulnunk a kor magyar művelődésének elmaradott elemeivel, a szentírás-magyarázattal és a Corpus Jurisszal, iskoláink elavult tananyagával és értelmetlenül szajkóztató módszerével, a primitívséget és az alacsony izlést továbbörökítő ponyva-irodalommal. Bessenyei úgy látja, hogy a nemzet akkori kultúrájában a szép és erőteljes anyanyelven és néhány régi költőn kívül alig van megtartásra és továbbfejlesztésre érdemes elem. Világi íróink eddig alig is voltak, az egyházi írókat még az írás módjában, a stílusban sem követhetjük. Tehát az angolokat és a franciákat kell követni, a legjobb európai szerzőket kell magyar nyelvre lefordítanunk. Bessenyei az első modern magyar ember, aki a haladás és a nemzetiség gondolatát elvileg összekapcsolja, Európát magyar nyelven akarván megszólaltatni.

Nem lehet azonban azt mondani, hogy Bessenyei csupán idegen művek átültetésével akarna segíteni nemzete kulturálatlanságán. Természetesen hasznosnak itéli a fordítást, és szeretné, hogy magyarul lehessen tanulni a »jó s tiszteletre érdemes hasznú tudományokat«, szeretné, ha a magyar asszonyok olvashatnák magyarul a német regényeket. *Jámbor Szándékában* azonban dícsérettel emlékszik meg azokról,

akik »magoktól egész magyar könyveket irtak«. Ő maga is inkább átdolgoz, mint fordít, az idegen szerzők gondolatai közé a maga magyar elmékedéseit is bele-beleszövi, és olvasmányai alapján ugyan, de eredeti műveket alkot.

II.

Bessenyei kultúrpolitikai röpiratai 1778 és 1781 között összefoglalják az elődök gondolatait, de egyben nagy »újság«-gal akarják tűzbehozni a nemzet elméjét. Ez az újság a felvilágosodás. A világi tudományok terjesztésével a nemzet boldogságát kereső elgondolás kétféle felfogással került szembe a kortársak tudatában. A felvilágosodás gondolatvilága még csak kis mértékben hatotta át a kor magyarságát. Igen erősen érvényesült még a régi, az egyházi felfogás, több még a visszafelé húzó szál, és tekintélyes azoknak a száma, akik szembenálltak a felvilágosodással. Bessenyei a boldogságot keresi a műveltségben, de vannak, akik a modern kultúréletet a régi egyszerűséggel vetik össze, és kétségbevonják a műveltség értékét. Egy másik sokkal nagyobb és erősebb tábor a magyarságot, ősi erejét és nemzeti jellegét félti a nyugati műveltségtől, városi életformától, annak külsőségeitől, a divattól.

Témánk, a nemzet csinosodása, vagyis a modern nemzeti műveltség kialakulása megköveteli mindkét felfogás gondosabb elemzését. Lássuk előbb az elsőt!

A 70-es évek elején érdekes vitát figyelhetünk meg irodalmunkban a műveltség értékéről és hasznáról, és arról, mennyiben szolgálja ez az ember boldogságát. Hogy ebben a vitában, akárcsak áttételekkel is, mennyiben érvényesül Rousseau hatása, azt nem tudom megállapítani. A kultúrával való szembenállásnak kétféle formája van. Az egyik a falusi élet jámbor egyszerűségét és tisztaságát dicsőíti a romlott városi élet rovására, a másik pedig az ősök, az »üstökös atyák« romlatlan erkölcsét siratja. Reakciós és félrevezető álláspont mindegyik, mely akadályozza a nemzeti kultúra megújulását a felvilágosodás szellemében. A kultúrpezzsimizmusnak mindkét formája az újítástól irtózó nemességnek az ideológiája.

Orczy Lőrinc sokat emlegeti a felvilágosodott írókat, tehát ismeri a felvilágosodást, de ellensége annak. Bessenyei Györgynek, aki az új világnézettel viaskodik, azt írja, hogy hiába keres a szentírásen kívül új igazságot, csak nyugtalanságot nyerhet. Az emberi észben bízó ifjú barátjának ezt üzeni: »De kicsiny az ember mély tudományával.« [10]. A tarnaörsi bölcs nem szereti a papokat, de a természettudományos ismeretek terjedésével szemben is szkeptikus. Gúnyosan ír arról, hogy »fiaink békesség ölében... Kard helyett tollacskát forgatnak kezekben... Meglásd, mely nagy fényre viszik hazájokat, Mely híven szolgálni fogják királyokat. A koszos malacból leszen küzdő ártány, Úgy mondá régenten Debretzeni Kálmány« [11]. Arról is csúfondárosan ír, hogy Budán az egyetem épületére »menykö háritó dárdák«-at szereltek fel. Az a véleménye, hogy a természet titkainak kutatása az öszült apák megvetésére vezet, és haszontalan is: »Mit használ azt tudni? Nap

forog-e vagy föld, Nap sugára nélkül, mely szint mutat a zöld, Holdban ha laknak-e, vagy az csak pusztá föld.« [12].

Orczy sokat és szívesen elmélkedett arról, hogy milyen boldogságban éltek jámbor eleink, »kik föld gyümölcsével megelégedtenek, Hív-ságot, henyélést magoktól úztnak . . .« Most bezzeg »mint Aetna tüze, úgy terjed rosszaság« [13]. Hívja barátját, hogy jőjjön vele a falura élni, odahagyva a város lármáját, a nagyurak palotáit.

Elvállalja a Tisza-szabályozás irányítását, de meg van győződve róla, hogy ennek semmi értelme. »Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság, Úgy tartom, nem abban áll igaz boldogság.« Szerinte a magyarhoz nem illik a »csalfa kereskedés, Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés . . .« A konzervatív főúr másfajta boldogságot szán a magyarnak: »Ha kicsiny határban szívét szoríthatta, Magában a nagyra vágyódást fojthatta, Kincsszerzéstől józan elméjét elvonta, Vélem, boldog sorsát ily magyar megfogta . . .« [14]. A vagyonszerző Orczy persze inkább csak a más számára tartja kívánatosnak az igénytelenségből származó boldogságot.

Barcsai Ábrahámot haladóbb gondolkodású embernek ismerjük. Királyt-csúfoló merészségéért még börtönt is szenvedett. A tudományokat azonban ő is gyanakvással szemléli. Költő barátjának, Ányos Pálnak írja 1779-ben, tehát a magyar tudományos élet fellendülésének kezdetén: »Tudományok sorsát csak távol szemlélem, Őket a rabsággal reménylem és félem! Mert hidd el, hogy ők is több mesterségekkel, Valamit emberek koholtak eszekkel, Hidd el, titkos mérget rejtenek magokban, Nemzeteket vesztő kovász van azokban.« [15]. Midőn Ányos Pál védelmébe veszi a tudományokat, melyek a népek szilaj szokásait pallérozzák és azokra az időkre utal, midőn »szekerinken vittük házainkat, S lóhúsból készítvén vad vacsoráinkat, Szünetlen rablással éltük napjainkat . . .« [16], Barcsai védelmébe veszi a szkiták vadságát, és az ősi egyszerűség illúziójával kérdezi meg költőtársát: »Mi volt irtóztató pásztorok életében? Kik nyáját legeltek, szabadság kertjében. Ezerszer több romlás van nagy városokban, Mint a sással fedett törpe kis kunyhókban.« [17].

A szerzetes csak nem hajlik előkelő barátja szavára, és igyekszik meggyőzni őt legalább arról, hogy az arany század boldogsága régen eltűnt, és a természet igenis nem a magányosságra, hanem a »nagy társaságra«, a társadalmi életre alkotta fiait. Fel is veti Barcsainak, hogy könnyű Bécs fényes palotáiban ily módon filozofálni. Vajon Algir határait is így szeretné-e lakni, »hol a vadság verte sátorait?« [18]. Örölnünk kell, hogy nemzetünk lassan kultúralódik. Egy vonatkozásban azonban egyetértenek a császár »fogadott zsoldosa« és a paulinus barát. Mindketten látják és elítélik az európai kultúrnemzetek szégyenét, a garmatosítást. Barcsai a feketekávé gőzölgő illatán érzi meg a nyomorult szerecsen kizsákmányolását [19]. Ányos pedig felháborodva kérdi: »Mi szükség volt tehát London piacára Kastélyt építeni Minerva számára . . . Ha csak ezt tanulják Lock s Newton könyvéből, Miként lehet hízni emberek véréből . . .« [20]. Tegyük hozzá, hogy Ányos felháborodása ma is helytálló, de ez nem annyit jelent, hogy általában pálcát törhetünk az emberi kultúra értéke fölött.

Jól ismerte költőtársainak és kortársainak véleményét a kultúra értékeiről Bessenyei György. *A magyar nézőben* hosszasan foglalkozik ezért azzal a kérdéssel, hogy vajon az ősi vadság-e a jobb, vagy a modern kultúrélet. Bessenyei számára egy pillanatig sem kétséges, hogy még a divat furcsaságait is inkább vállalni kell, mint az ősi vadságot: »... inkább vészem, ha asszonyaink egész ágyaikat a fejekre rakják, és ifjaink derekainkhoz hasonló vastagságú hajakat hurcolnak, mint hazánkba a vérengzést, rablást, égetést, vadságot lássam.« Szerinte »az emberi teremtés mély tudatlansága... vadászáson, rabláson... vérontáson, tolvajságon kívül egyéb szeléd vagy nemes dolgokra teljességgel nem hajlana« [21]. A felvilágosult Bessenyei minden illúzió és tisztelet nélkül beszél a 10—11. század vérengző és vad magyarjairól, és örül, hogy végre kiláboltunk a barbárságból, és már csak csodálkozunk rajta, hogy »valaha szkita módon élhattünk«.

Áldásos tehát a kultúra az emberiségre nézve, és az sem igaz, hogy megrontaná a nemzetet. »Azt mondod: Úgy, de az ilyen piperésekedések, furcsaságok elvesztik a nemzetet! — Héj, barátom, hát a verekedés nem vészti el még jobban?... Ne higgyed különben, hogy egy szelíd, tudós nemzet, melynek ifjai nyakukon lepedőket tekergetnek öszve, s asszonyaik szagos vizekbe fürödnek, vitéz is ne lehetne. Miért tudott a francia nemzet XIV. Lajos alatt egész Európával oly dicsőségesen verekedni afelől, hogy télen által Molière komédiáit Párisban nevette, és Versaillesba lütyöréztet.« [22]. Bessenyei itt ezzel már azoknak a maradi nemeseknek is válaszol, akik kultúrfilozófiai elmélkedés nélkül nem az emberiséget, hanem a magyarságot féltik a kultúrától és a vele járó divattól.

Sokan vannak ugyanis a korban, akik a tudomány és a nemzeti boldogság kapcsolatát korántsem úgy látják, mint Bessenyei. Sokan félnek a felvilágosodás elterjedésétől, és azt mondják, hogy az megrontja az erkölcsöket. A felvilágosodással szembenálló reakciós tábor nemzeti színezetet kölcsönöz ellenállásának. Nem a magyarság megújulását akarja, hanem a régi rendnek, szokásoknak, a sokat emlegetett nemzeti karakternek a fenntartását. A nemzet megkülönböztető jegyeihez e tábor felfogása szerint is hozzátartozik a nemzeti nyelv, sőt azok között igen előkelő helyet foglal el [23]. Így van az aztán, hogy a felvilágosodáskori magyar irodalomban egészen általános a nemzeti nyelvért való lelkesedés és a nemzeti nyelv mindenáron való felemelésére irányuló buzgalom. Ez közös vonás a felvilágosult és a többé vagy kevésbé maradi emberek törekvéseiben. Úgy is mondhatjuk, hogy *a nemzeti nyelv kérdésében széles nemzeti egységfront alakul ki*, mely sokkal átfogóbb, mint maga a felvilágosodás mozgalma. De míg az egyik tábor a modern felvilágosult tudomány és szépirodalom művelésével együtt akarja a nyelvet is művelni, a maradiak csak nyelvművelést akarnak világnézeti megújulás, haladás nélkül [24].

Visszatekintve úgy látjuk, hogy a kor vitathatatlan vezéralakja Bessenyei György. És valóban ő az, mert ő látta azt meg, hogy merre kell nemzetének haladnia. A kortársak tudatában azonban Bessenyei nem úgy szerepel, mint egyetlen vezéralak. A kor irodalmi köztudata úgy tartja, hogy egy egész írói nemzedék lép fel a nemzeti nyelv fel-

virágoztatása érdekében. Baróti Szabó Dávid írja Ráday Gedeonhoz intézett költői levelében: [25] »Mély álmok oszolván, Minden tájékon, mintegy jeladásra, sereggel, Őszve vetett vállal, szívvel, felkeltek az írók: A tudományt magyar ajkra veszik, terjednek az ékes Elméknek szüleményi folyó s versbéli beszédben. Még sohasem volt ily buzogás: egy kincse s örökje Védelmét fel, al és közrend felfogta . . .« A versben az erre következő írói névsorban Bessenyei a tizenharmadik helyen húzódik meg Molnár, Mindszenti, Cziriék és Kreskay után. A vers egy újabb kiadásában B. Szabó Bessenyeit »a széptollú« jelzővel tünteti ki. A »nagyészű« jelző Molnár János kanonoknak, a felvilágosodás ellenségének jut.

Sok más példát is idézhetnénk, de B. Szabó Dávid verse is elegendőképpen bizonyítja, hogy a kor legfontosabb problémája a nemzetiség ügye volt, melyet az anyanyelv ápolásával akartak felvirágoztatni. Ebben a nemzeti érzésben egyek mindazok az írók, akik a versben szerepelnek, de — mint a névsorból is kitűnik —, világnézetüket tekintve, nagy a különbség közöttük. Ebből arra lehet következtetni, hogy Bessenyei nagy programjából elsősorban az öröklődik tovább, ami az anyanyelv ápolására vonatkozik, a tudományok magyarrá tétele s sürgeti; de *a magyar múlt elavult örökségével való világnézeti szembefordulás nem válik egyelőre közkinccsé és általános magatartássá*. Maga Batsányi János, aki a korban a legterjedelmesebben ír Bessenyciről, és munkáit is alaposan tanulmányozta, több helyen is csak nyelvművelő programját emeli ki: » . . . minden igyekezetével azon volt, miként hogy írásainak kellemetességével magyarainkat nyelvöknek kedvelésére indítsa.« [26].

Számos oka van annak, hogy a kor magyar tudósainak és íróinak tudatában a kifejezetten nemzeti feladatok kerülnek előtérbe, és hogy e feladatokat sokkal szűkebben és egyoldalúbban fogalmazzák meg, mint Bessenyei. A legfőbb ok a felvilágosodás világnézeti tartalmának el nem fogadása. Ezért aztán az önálló nemzeti lét fennmaradását nem kötik össze a felvilágosodás szellemében való megújulással, hanem megmaradnak a nemzeti nyelv művelésének programjánál, sőt bizonyos körülmények hatására ugyanolyan hévvel veszik védelmükbe a nemzeti viseletet és az ősi szokásokat, általában mindazt, amiben szerintök a nemzeti karakter, a nemzeti jelleg él és hat.

Ennek, a lényegében maradi, de mégis nemzeti védekező magatartásnak kialakulásában nagy szerepet játszik, hogy a korban a nemzeti létet és jelleget valóban sok veszedelem fenyegeti. Az egyik a latin nyelv uralma a magyar közéletben, az iskolai oktatásban és a tudományok művelése terén. De szerepet játszik a nemzeti nyelv központi jelentőségének ily általános felismerésében és hangoztatásában II. Józsefnek a germanizáló politikája. Szerepet játszik ebben a védekező magatartásban — bár az összefüggéseket korántsem látja mindenki világosan — Bécs gyarmatosító politikája, mely az országot a gazdasági fejlődésben visszatartja és szegénnyé teszi. Ez és a politikai élet gúzsbakötése valamiféle veszélyeztetettség és tehetetlenség érzését kelti. A magyar értelmiség legalább azokon a területeken igyekszik a nemzeti létet védel-

mezni, ahol erre lehetőség van. Ez a terület pedig a nemzeti nyelv művelése és örökös figyelmeztetés a nemzeti viselet, a nemzeti jelleg megóvására.

A nemzeti nyelvért való nagy buzgás természetesen önmagában véve is értékes gyümölcsöket terem. Megindul a magyar államnyelv jogaiért folyó harc, és bár igen lassan, mégis lépésről-lépésre teret nyer a közéletben a nemzeti nyelvnek. Az anyanyelv iránti rendkívül nagyfokú érdeklődés segít megteremteni a magyar nyelvtudományt, melyet hamarosan olyan nevek tesznek Európa-szerte híressé, mint Sajnovics János, Gyarmathy Sámuel és Révai Miklós. Az írók éles vitákat kezdenek a helyesírásról és a versmértékről, és ezzel is érdeklődést támasztanak a nemzet soraiban a nemzeti kulturális értékek iránt.

III.

A nemzeti kultúra megújulásának, tehát a nemzet csinosodásának problémája mindenképpen elodázhatatlan feladat a 18. század utolsó harmadában. Ez a probléma korántsem csak a tudományok és az irodalom, a kor nyelvén szólva, a literatúra problémája. Magában foglalja ez a társasélet kulturális vonatkozásait, általában a civilizációt, az életmódot és a divatot is. Európa nyugat felől dörömböl a kapukon. Beszényei tágra szeretné nyitni e kapukat. Sokan azonban a nemzeti létet, még inkább pedig nemesi kiváltságait féltik Európától.

1711-el véget érnek a Béccsel szembeni nemzeti függetlenségi mozgalmak. A politikai fegyverletétellel együtt egy bizonyos kulturális fegyverletétel is bekövetkezik, és az országot előbb lassan, később egyre nagyobb arányokban előzönlí egy idegen, hozzánk főleg német közvetítéssel eljutó európai civilizációs hullám. A régi erkölcsök és szokások hanyatlásnak indulnak, és lassan a »náj módi« kezd felülkerekedni. Az ország főnemesei Bécsbe költöznek, és ott költik el gazdag jövedelmeiket, de idehaza is idegen kultúrák adófizetőivé és támogatóivá válnak. A nyugati országrészekén lakó katolikus főurak, az Eszterházyak, a Pálffyak, az Erdődyek járnak elől a rossz példával. »Hányan nem voltak olyanok, — panaszolja fel Decsy Sámuel [27] — akik hazájuk életének együgyűségét megutálván, szükségtelenül idegen városokban laktak, s ottan költötték, vagy inkább vesztegették el Magyarországi gazdag jövedelmeiket.« A fényes, kulturált élet lehetősége csábítja ki ezeket a hazájukat elhagyó magyarokat. Decsy ilyen védekezést ad a szájukra jellemzésül: [28] »A mi magyar hazánk... szomorú ország, semmi mulatságra való alkalmatosság nincsen ottan, nincsenek játéknéző helyek, mesterségesen éneklő olasz ifjak és leányok, nem lehet ottan redutokra, bal-parádékra, vagy bal-masquekre s más egyéb mulatóhelyekre járni, elúnja az ember életét is...«

A régi jó magyarok már a 17. században azt tartották, hogy a Bécsben lakás elfeledtetí az emberrel a hazáját. Decsy Sámuel is így látja ezt: »Ennek felette, szép magyar köntöseiket... magokról lehányták, s idegen bőrt vontak testeikre. Ősi ártatlan életeknek módját megutálták, és más jó erkölccsel ellenkezót szívtak bé...« »A német és francia

köntöshöz természet szerént nem illet a magyar nyelv, tehát ezt is németre és franciára kellett változtatni.« [29].

Az elnemzetietlenedés folyamata nem állott meg a felsőbb rétegeknél, hanem bár lassabban, de leszivárgott az idegen divat és szokások formájában az alsóbb rétegekbe. Sokan lesznek ilyenformán a külföld rabjai, akik többre becsülik azt, ami nem hazai minden területen. A külföldiben nem a felvilágosodást ragadják meg, hanem csak a külsőségeket, a divatost, az újat. Ezt a magatartást jellemzi Csokonai egyik vígjátékában, a *Culturában*. A tudálékos Firkász szájába adja a következőket: »Több tudomány van a bodros tászliban, mint a magyar ingbe. A kurta magyar haj tökfejet mutat, de ha exotica parókat teszünk rá, az együgyűek káptalannak gondolják, a magyar mente alig repraesentál egyebet, egy kis Werbőczynél és Husztinál, hanem a frakk involválja a történelmi tudományt, mint a francia caput az természetnek egész buvári esméretét.« [30]. Azoknak, akik nemzeti felbuzdulásukban a Nyugat előtti ilyen hajbókolás ellen felháborodottan tiltakoznak, van tehát igazuk. A baj csak az, hogy ők maguk is a külsőségekhez ragaszkodnak a magyarság védelmében, és a Nyugattól a jót sem akarják átvenni.

Súlyos csapásként éri a nemzetet, midőn II. József a maga racionalisztikus elgondolásával a német hivatalos nyelvet vezeti be nálunk is. Azzal érvel, hogy a magyar úgy sem az anyanyelvét használja a közéletben, hanem a latint. A császár így okoskodik: »Ha egy nemzet minden közügyében holt nyelvet, amilyen a latin, használ, az minden bizonytalanság felvilágosodásának nagy gyalázatára válik, mert hallgatag azt bizonyítja, hogy azon nemzetnek vagy nincs rendes anyanyelve, vagy ez olyan, amit olvasni s azon írni senki sem tud.« [31]. Ezen az alapon tehát II. József úgy gondolja, hogy a magyarokra nézve is hasznos lesz a német hivatalos nyelv.

II. Józseffel a jozefinizmus problémája is bekapcsolódik gondolat-sorainkba. Ő ugyanis kétségtelenül elősegítette nálunk a felvilágosodás terjedését, szabadabb szellemet hozván a cenzura terén. Jogokat biztosított a protestánsoknak, és támadta a katolikus egyházat. A protestáns értelmiség jórésze a türelmes császár mellé áll, és egyideig még a német nyelv terjesztésével is megalkuszik, hajlandó egy darabig ebben is a műveltség terjedésének egyik eszközét látni. Péczeli József, de még Révai Miklós is nem a császárt, hanem a nemzetet illeti keserű váddal, amiért »született magyar nyelvünk elhagyatott, ki nem palléroztatott és országunkban közönségessé nem tétetett« [32]. Kazinczy Ferenc 1789-ben mint tanfelügyelő, úgy nyilatkozik iskolalátogatói előtt, hogy »a német nyelv tanítása egy része a hazafiságnak, egyik szülői kötelesség...« Meggyőződése ugyanis, »hogy félreérti Őfelsége szándékát az, ki azt hihetné, hogy a német nyelv terjesztésével a hazának, különösen a magyar nyelvnek elnyomása vétetik célba« [33].

A haladás és a haza összeütköztek II. József magyar hívei lelkében. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy a magyar jozefinisták hazafiatlank voltak. Hazájuk javát akarták szolgálni a műveltség terjesztésével, s úgy látták egy időben, hogy a felvilágosodott császárság szövetségét

találtak. Hogy mennyire nem a császár, hanem a haza szolgálata volt náluk a fontos, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1790-ben lelkesen csatlakoztak a nemzeti ellenálláshoz [33a].

II. József rendeleteit elsöpri a nemzeti ellenállás vihara. Látnunk kell azonban, hogy a nemességnek ezt a nemzeti színekben tündöklő felháborodását elsősorban a császárnak a feudalizmus alapjait és a katolikus egyházat támadó rendeletei szították, és hogy az ellenhatásban *együtt hatnak a nemesi előjogok féltése és a nemzeti érzés*. A nemesi-nemzeti ellenállás 1790-ben igen erőteljesen fellép az idegen szokások és a divat elterjedése ellen. Fényes magyar világ támad, a nemesek újra mind magyar öltözetet vesznek fel, és divatba jön az eddig elhanyagolt nemzeti nyelv. Rendkívül erős, nem egyszer durva formában lépnek fel a megyegyűléseken és nyilvános helyeken a németnek mondott európai divat és szokások ellen. Magasra lobog a németgyűlölet lángja. A nemzet nem akar az elnémetesedés árán kultúráját szerezni.

Ányos Pál már 1782-ben kifejti gondolatait a régi magyar viseletről és annak háttérbe szorulásáról: [35] »más öltözet más nyelvet szül, más nyelv más indulatokat, más indulatok más hajlandóságot, és így lassú lépésekkel, a pallérozásnak gyönyörű színe alatt elvész a haza, a nemzetiség más nemzetiséggé válik... Ime... minden hízelkedés nélkül szép következési a módinak«. Péczeli József 1790-ben nyíltan megmondja: »A németek se szerették volna ezelőtt 50 esztendővel, ha a franciák úgy világosították volna fel őket, hogy született nyelveket elnyomták volna... Nekünk is sokba lesz a felvilágosodás, ha azáltal nemzeti nyelvünk és bélyegünk (character) eltöröltetik.« [36].

A nagy nemzeti felbuzdulás görögtüze mögött sok esetben nacionalizmus és felvilágosodás-ellenesség húzódik meg. Az első magatartásra Dugonics híres regénye, az *Etelka* a példa, melyből Dugonics szavaival élve, sokan »puskáznak« az 1790-es pesti megyegyűlésen [37]. A külföldön élő magyarok, pl. Kazinczy testvére, László, felháborodva értesülnek a nacionalizmus ilyen túlkapasairól [38]. Kazinczy Ferenc maga is kedvetlenül fordul el Dugonics regényétől, a »gyermeki affectatio«-tól, »hogyan magyar vagyok« [39]. A felvilágosodás ellenességére Gvadányi József művei jellemzőek. Peleskei Nótáriusa még a nemzeti ügy hőseként ostromozza Budán azokat, akik eltértek az ősi magyar szokásoktól. Az 1791-ben megjelent *A mostan folyó ország gyűlésének... leírása* c. művében Gvadányi már a bajusz levágását is Bécs rontó hatásának tulajdonítja, és követeli, hogy a nemzeti öltözet viselésére a törvény erejével kényszerítsünk mindenkit. A bajusz és a nemzeti viselet után a magyar nyelv ügye mellett is kiáll. A konzervatív lovasgenerálisnál a hangsúly — úgy érezzük — inkább a külsőségeken van. Az viszont egészen bizonyos, hogy a magyar nyelven nem kíván felvilágosított gondolatokat terjeszteni. A derék nótárius haláláról szóló versében [40] (1796-ban) már örömmel számoltatja be hősi hazatérő fiát arról, hogy Pest és Buda megszabadultak az istentagadás és a szabadgondolkodás mételjétől, mert kivégezték Martinovicst és társait. Ugyanitt kirohan Gvadányi a színház állítólagos erkölcsrontó hatása ellen is.

Sok példával bizonyíthatnánk még, hogy Bessenyei felvilágosodást terjesztő programja mennyire nem válik általánossá és mennyire háttérbe szorul egy — bár sok szempontból indokolt — szüklátóköri nacionalista gondolkodás mögött. Ez a felfogás utasítja el például a nemzeti önérzetnek nem hízelgő finn-rokonságot is.

Orczy Lőrinc felháborodva tiltakozik a lappokkal való sógorság ellen: [41] »Oh! Nem: távol legyen olyan káromkodás... Nem voltak scytháknak fattyu gyermekei, Mutatják még ma is vitéz erkölcsi...« A tudós Sajnovicsot emlékezteti szlovák származására és ilyen értelemben küldi vissza rokonaihoz: »Kedves rokonidhoz tüstént visszamehetsz, Vélek száraz halból-készült málét-ehetsz, Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetsz.« — Orczy tiltakozását az váltja ki, hogy a magyarok nemzeti tulajdonságait oly nagyon különbözőnek tartja az addig még alig ismert és primitív életmódot folytató lappokétól. Barcsai Ábrahám szintén óvja nemzetét Sajnovics jármától, mert szerinte a scytháktól való származás tudatán mint »szegelet-kövön fekszik szabadságunk« [42]. Az idegenek lenézésétől annyiszor sértett nemzeti önérzet csak előkelő hősöket tűr meg a múltban is, és az új északi rokonokat csak úgy tudja elfogadni, ha eszményi hősökké költi át őket, mint Dugonics teszi az *Etelkában*. — Tegyük hozzá az igazság kedvéért, hogy még Bessenyei is tagadja később a finn rokonságot [43]. A nyelvészeti bizonyítékok meggyőzőnek, de szerinte nem a szavakat kell nézni e kérdésnél, hanem az erkölcsi tulajdonságot. Maga Csokonai is felháborodik azon, hogy egyes német történetírók kétségbe merik vonni a húnmagyar azonosság hitét [44].

Az 1790—91-es évek nemzeti lelkesedése hamar ellobban, és elsősorban a főnemesség megtalálja a kompromisszum útját Béccsel. A francia forradalom egyre fenyegetőbb réme elől az uralkodó háznál keres menedéket. A nemesi ellenálláshoz csatlakozó jozefinista értelmiség már 1790-ben aggódik a haladás ügyéért, mert fél, hogy a nemesség csak előjogai védelmében olyan lelkes, és II. Józsefnek a helyes intézkedéseit is elveti. Óz Pál, a későbbi köztársasági mozgalom egyik legrokonszenvesebb részvevője meg is mondja, hogy a nemesség kizárólagos mozgalma egy újabb feudalizmust, »az ősidők rettentő barbárságát« hozhatja könnyen a nemzetre. Barátja, Czadray István így jellemzi a köznemesei közvéleményt: »Mint a pestistől, úgy félnek minden újítástól s mindentől, ami idegenből jön, ami német. A magyar csak maradjon magának.« [44a].

A köznemesség ellenállása Béccsel szemben 1790 után időnként még megerősödik. 1793 után ez a mozgalom a demokrata értelmiség irányítása mellett haladó vonásokat is visel magán. A főnemesség magatartása és a klérus hatalmának visszaállítása, a cenzurarendeletek mégis azt eredményezik, hogy a felvilágosodás terjedése megáll, tömegbázisa összeszűkül. A nemzet csinosodásának egész széles problematikája sokaknál veszedelmesen kezd leegyszerűsödni a nyelvre, ruhára és a bajuszra. A jozefinisták aggodalmai helytállóknak bizonyulnak. Az a féltés, hogy a haladás és a nemzetiség, a művelődés és a magyarság szembekerülnek egymással.

Kazinczynak 1806-ban van egy érdekes levél-váltása Cserey Farkassal. Az erdélyi főúr felpanaszolja neki, [45] hogy egy magyar—erdélyi közös tárgyaláson a szatmári küldöttek durván és faragatlanul viselkedtek, és csodálkozik azon, »hogy a magyarba ezen fényes 19dik századba ennyi vadságot és egymás iránt ily faragatlan gyűlölséget« kellett tapasztalnia. Kazinczy keserű megértéssel válaszol, [46] és közös barátjuknak, Fáy Barnabásnak jellemzésébe szövi bele véleményét: »A magyar character — a szatmáriak és más magyarok a vad unculturt tartják magyarnak — benne fel van szépítve a legszebb városiság politurája által... Képtelen az ember megvallani, hogy mikor azt látja, hogy ők tartják magokat magyaroknak, elveszhet az ember kedve magyar lenni...«

IV.

1790 körül, tehát részben már a reakció erősödése kezdetén vetik fel újra egyes kiváló emberek a nemzet csinosodásának problémáját. Mielőtt Kármánhoz érnénk, röviden számoljunk be az ő gondolataikról is. Batsányiról, Kazinczyról és Aranka Györgyről van szó.

Batsányi János szövegezi meg a *Kassai Magyar Museum Bévezetését*. A folyóirat úttörő vállalkozás, és a szerkesztők az addig még meg nem valósult tudós társaságot kívánják némileg pótolni. A Bévezetés részletesen foglalkozik a magyar kulturális élet kibontakozását hátráltató okokkal. Ezeket a nemzeti felfogásnak megfelelően, melynek ekkor még Batsányi is a képviselője volt, a szüntelen háborúban, belső egyenetlenségben, a vallásbéli versengésben és a deák nyelv uralmában véli feltalálni. A dolog velejére tapint viszont, amikor kimondja, hogy »nem volt... királyi udvarunk, hol nyelvünknek böcse lett volna...« A magyarságnak a »mái tudós nemzetek« nyomdokait kell követnie. Ezeknél pedig mindenütt »az akadémiák, tudós társaságok szolgáltak legnagyobb segélytségül«. A jelenlegi helyzetet áttekintve, úgy találja, hogy »a poézisban már jó messze mentünk...« és a többi tudományokban is szép reményekre jogosító kezdemények vannak. Csak az a baj, hogy nálunk az írókat senki sem pártolja, és így őket egyedül csak »a hazának szeretete gerjeszti«.

Szép hivatását a folyóirat csak rövid ideig teljesítheti. Néhány év múlva megszűnik a reakció fojtogató légkörében. — A szerkesztők egyike már 1790-ben kiválik és új folyóirat alapításával kísérletezik. Kazinczy Ferencről és *Orpheus*áról van szó. Folyóiratának tárgyát a nyelv tökéletesítése és a magyar kultúrtörténet művelése mellett »a józan gondolkodásban« jelöli meg. Nem nevezi ezt óvatosságból »világosodásnak«, mert sokan indifferentizmust, naturalizmust értenek ezen. A folyóirat tartalma nem azt mutatja, mintha Kazinczy felvilágosodása megtört volna a II. József elleni ellenállás győzelmével és a nyílt reakció jelentkezésével. Nem a racionalizmustól a szentimentalizmus felé való elhajlásról van itten szó, mint azt Waldapfel József feltételezi. Hiszen Kazinczy közli a folyóiratban Helvetius levelét a pétervári akadémia elnökéhez a tudományok terjesztéséről. Közöl Rousseautól egy igen jellegzetes részletet a törvényszabásról. Az idők valóban megvál-

toztak, de Kazinczy még nem. Erre mutat két dokumentum is. László testvére 1789 nyarán örömmel állapítja meg Kazinczynak egy elveszett levele alapján, [48] hogy felvilágosodott gondolkodása későn bár, de eljutott az ateizmusig, legalább is a tételes vallás tagadásáig. Kazinczy 1790 tavaszán levélben keresi fel Aranka Györgyöt, [49] és ebben kifejti tartózkodás nélkül meggyőződését. Világosan utal az *Orpheus* bevezetésének »átkozott esopusi nyelvére«: »Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört, és irtóztató képéről. Jekaparni az álorcát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sansouciba lakott filozófus, s a kőművesség... adnak paist balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat... olvassa meg, akinek esze és szíve van *Orpheusom* *Bévezetését*... s látni fogja, ki vagyok, s áldani fog, ha én már régen nem lézek is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak...« Úgy hiszem, ez elég világos beszéd. S vegyük hozzá még Kazinczy további fejlődését egészen Martinovics kátéjának elfogadásáig!

Végül még röviden az erdélyi *Aranka György* kezdeményezéséről, ki nem gondolatai újszerűségével, hanem jószándékai kivitelében megmutatkozó szívósságával és gyakorlatiasságával válik ki a korban. 1791-ben két röpiratot ír, [50] és sürgeti egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállítását. A társaság célja egyrészt a nyelvművelés, de a másik nem kevésbé fontos célja »az isméret terjesztése«. Aranka Bessenyei gondolataiból táplálkozik, midőn egy mai értelemben veit tudományos ismeretterjesztő társulatot kíván létrehozni. Ki is fejti, hogy az ő társaságának célja nem elsősorban a tudományok művelése. »Mert ha annyi tehetsége és módja volna is ezen társaságnak, hogy minden tudomány s mesterségbéli könyveket kidolgozzon, és azokat ingyen kiossza, evvel kevésre menne: ellenben, ha az elméket az esméretek bévételére készíti, az akadémokat, melyeket vagy a természet, vagy a szokás az eleibe vetett, felfedezvén, az elméket azoknak elhárítására felgerjeszti, az esméretnék csomóját szaporítván azt közönségesen terjeszti... akkor a maga szent és nagy céljának talán jobban megfelel.« Aranka szervező munkája nyomán Erdélyben létre is jön 1793-ban a Magyar Nyelvmívelő Társaság, és több-kevesebb sikerrel dolgozik a magyar irodalom egyik legválságosabb korszakában 1806-ig. A társaság megléte a magyarországi íróknak is erőt ad és reményt nyújt a reakció sötétjében a jobb jövőre nézve. Maga Kármán József is több levelet vált az erdélyi felvilágosodás derék apostolával.

V.

Batsányi a nemzeti ellenállás lendületét a legtisztultabb formában fogalmazza meg. Kazinczy felvilágosodott gondolkodását próbálja átmenteni a kezdődő reakció korszakába. Aranka már társaságot is tud szervezni, melynek célja a tudományos ismeretek közkinccsé tétele. — Ilyen előzmények után, Martinovicsék köztársasági mozgalmával egy időben fogamzik meg *Kármán József* lelkében a *nemzet csinosodásának* sajátos koncepciója, mely az eddigi eredményeket összefoglalja, kri-

tikailag megrostálja, és irányt mutat a nemzeti kultúra fejlődése számára. Kármán gyökerében ragadja meg a korszak alapvető problémáját, a haladásnak és a nemzetiségnek sokszor egymással szembekerülő eszméit, és megtalálja a kivezető utat. Eredeti magyar művek alkotását sürgeti tudományban és irodalomban egyaránt, a magunk köréből vett tárgyakat inspirál a szépirodalomnak. Az *eredeti alkotás* a nemzet csinosodásának az az útja, melyen a pallérozódás szép színe alatt nem vész el a nemzet, de amelyen fennmaradását nem csupán a nyelv és bizonyos külsőségek biztosítják, hanem a szellemi alkotások eredetisége és nemzeti tartalma. Csakis úgy maradhatunk meg magyarnak, ha haladunk, és csakis a haladás szellemében fogant magyar alkotásokkal biztosíthatjuk nemzetünknek az eddig el nem ismert európai szellemi rangot.

Kármán gondolatait elsősorban nagy tanulmánya, *A nemzet csinosodása* és az *Uránia Bèvezetése* tartalmazzák. Tekintetbe kell azonban vennünk kisebb írásait és szépirodalmi alkotásait is, hogy elgondolásait részleteiben is megismertethessük [52].

A nemzet csinosodása akkor születik, midőn a reakció már teljes erővel ránehezedik az ország szellemi életére, mikor már tombol a francia forradalom elleni intervenciós háború. A tanulmány szerzője nem veszi tekintetbe a gyorsan változott körülményeket, bátran ír és szíve szerint. Tekintetbe vesz azonban minden lényeges mozzanatot, ami Besenyeyi fellépése óta bekövetkezett a nemzet szellemi életében, még ha erre kifejezetten nem is utal. Elsősorban is a helyes nemzeti önismeretet követeli, és erre inti nemzeti íróinkat. Őt nem téveszti meg 1790 nagy fellángolása, és kíméletlenül kimondja a valóságot: »Ne palástoljátok tehát társaim! hogy messze-messze vagyunk a tökéletességtől, hogy a tudományok dicső halmának derekán még nem járunk, hogy azoknak szeretete még nálunk fel nem ébredett, hogy azok a nemzetek, melyek ezen az ösvényen messze elhaladtak, minket a durva nemzetek rangjába vetettek . . .« Kármán Európa, vagyis az emberiség színe előtt csinálja meg a nagy nemzeti számvetést: »Valljunk igazat! ott megállapodtunk, ahol elkezdettük. Egy kis zsidóság, egy kis felforrás az egész dolog summája! Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak.«

Kármán az igaz literátor szép hivatásának tartja, hogy a nemzetet józan önismeretre nevelje: »... esmértessétek meg a beteggel kelevényeit és kívántassátok meg véle az egészséget! Verjétek fel a nemzetet vakmerő veternumából, és így töltsétek be azt a polcot, melyre ültetek.« Ezek után pedig maga is hozzálát, hogy rámutasson arra »a féregre, mely fiatal plántátskáink növést akadályozza«, hogy felfedje *a nemzeti művelődés akadályait*, és felhívja ezekre mindazok figyelmét, »akiknek ezen nemzetek áldásai, a tudományok szíveiken fekszenek«.

A nemzet csinosodásának írója folytatja tehát annyi magyar elődje eszmélkedését kulturális elmaradottságunk okairól. A magyar tehetséges fajta és még »a bárdolatlan magyar véghetetlen pusztáinkon« is »egészségesebb itélettel van felruházva, mint amott a csinos külföldi az ő kevés városaiban«. És mégis igaz az, amit Kármán »egy való-

ban nagy és hazáját melegen szerető hazafi« szájára ad: »a mi klímánk, úgymond, ellenséges a tudományoknak...« Kármán nem követi sok elődje példáját és nem panaszolja el Bod Péterként a »veszedelmes idő«-t, a magyar balsorsot, »... az égnek szüntelenül rajtunk dörgő villámit«. Tudja, hogy ez hiábavaló önigazolási kísérlet, és csak arra jó, hogy elmaradottságunk valódi és még a jelenben is ható okait eltakarja, és megnehezítse azok elhárítását. A mi klímánk kifejezése nem az ország földrajzi fekvésére, sem hazánk dögletes miazmákat terjesztő atmoszférájára vonatkozik, de az okokat mégis »csakugyan a hely környülállásban lehet feltalálni«. A hely környülállási pedig a »mezei élet«, az elmaradott, külterjes mezőgazdaság, az elavult feudális társadalmi rend és az ország gyarmati helyzete [53]. Mindezek akadályozzák a polgári fejlődést, általános szegénységet és elmaradottságot teremtenek, ez pedig akadályozza a kulturális fejlődést, a kultúrát jelentő városi élet kibontakozását. Még azok is hamar eldurvulnak ebben a környezetben, akik külföldi főiskolákon szereztek műveltségüket.

Kármán kifejti, hogy a kultúrához megfelelő társadalmi feltételek, társadalmi környezet kell. »Ellankad a legtörekedőbb és munkát kedvelő érdem is, ha azt örökké porba tapossák. ... Nagy, de igen ritka az a tudós, amely mint a filemile magános völgybe rejtezen, és a hallgatók előtt elfusson, hogy toroka vérzéséig énekeljen.« Márpedig »a mi telekjeinken vegetáló címmel és cím nélkül való földművelők nem érzik becsét az ily érdemnek«. -- Részletesen fejtegeti Kármán, miért olyan nagy akadály ez a mezei élet a tudományok terjesztésében. A lélek szükségét háttérbe szorítja a földhözragadt szegénység, a magános élet és a világtól való elzárkózottság elzár a gondolkozástól is. Tudatlanság és vakság, valóságos egyiptomi setétség borítja az ilyen rablelkeket. De talán a fő baj mégis az, hogy a falusi élet »melengeti a magunk szeretetét, és elkényeztet bennünket«. A telekjeinken vegetáló nemes urak műveletlenségükben is elbizakodottak, iskoláinkból semmi hasznavehető tudást nem hoznak magukkal. Pedig a magahittség és »a féltudósság veszedelmesebb a csupa tiszta ostobaságnál«. Az olyan embert, aki ostobaságában is bölcsnek képzei magát, mert otthonában senki sem mer ellentmondani neki, és mert »egynéhány béreseket és gyáva szántó-vetőket el tud igazgatni«, nem lehet kultúrára nevelni, mert nincs meg benne az igaz bölcsességnek »szomjú kívánása«.

A mezei étellel együttjáró »animális élet« »elállja a tudományok sugárinak behatását«. De »a szépnek érzése« is idegen az ilyen eldurvult lelkektől és »vad bacchanáliák és thráciai dühösködések csak elég hathatósak«, hogy apáthiájukból felverjék. »A szép tudományok elfutnak az ily vidékekről, ahol az erdők s hegyek hiába kékelnek, a csergetegek hiába hívogatnak az édes ábrándozásra... és ahol az egész szép természet hiába kiált a tompa, érzéketlen szíveknek.«

Így számlálja elő Kármán a nemzeti kultúra akadályait. Azt is látja azonban, hogy közállapotaink és a tudományok terjedése között kölcsönhatás áll fenn: »Hozzáadom még azt is, hogy nem annyira okok ezek, amiért nem gyarapodhatnak tudományink, hanem inkább mivel tudományink nem gyarapodnak, azért vannak ezek az akadályok...

Így adja egy dolog a másnak a természetben kezét, és így lesz némely dolog ok és következés egyszersmind.«

A nemzet csinosodásának írója a mezei életben, tehát az elavult feudális rend általános életformájában látja a kulturális felemelkedés akadályát. Martinovics és társai ugyanebben az időben már szervezkednek a feudális rend megbuktatására. Nem tudjuk, csak sejtjük, volt-e Kármánnak kapcsolata a köztársasági mozgalommal. Erre enged következtetni az a tény, hogy a szabadkőműves páholyban többször is találkozott Martinoviccsal. Egyes jelek szerint ismerte a mozgalom kátéit is [53a]. Egy családi hagyomány halálának rejtélyes körülményeit (két héttel Martinovicsék kivégzése után) szintén ezzel hozta összefüggésbe. Bármi ként is van, az a kép, melyet Kármán a magyar vidéki állapotokról fest, következetes kifejtésében egyedüláll korában. Belőle csak az következtethető, hogy ezek az állapotok megértek a pusztulásra. Kármán csak annyiban utal közvetlenül erre, hogy a tudományok akadályainak előszámlált okairól azt mondja, ezeket »csak az idő és talán bizonyos szerencsés összvetalálkozása némely kedvező környülállásoknak« háríthatja el. Ha arra gondolunk, hogy íróinkat 1795-ben a cenzura vagy hallgatásra vagy az átkozott esopusi nyelvre kényszerítette, talán nem túlságos mecrészség minden más környülállást is tekintetbe véve »a kedvező környülállásoknak szerencsés összvetalálkozásá«-ban politikai változásra való célzást látni.

A szegénység felemlítésénél Kármán arra is utal, hogy a tudományok, az ipar és a kereskedelem tisztességes jövedelmet biztosítanak. Majd közvetlenül ahhoz fordul, akit kis birtoka nem táplál, vagy alig táplál véres verejtékje után és egyenesen azt ajánlja, hogy az ilyen gyermekeket polgári foglalkozásra adja: »Nyitva áll a becsület útja a mérésznek, nyitva a kereskedelem, a nemes mesterségek műhelyei, — és nem méltóbb-e hozzájuk, jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mintha azok maradnak, amik: nemzetes betyárok.« A »nemzetes betyárok« kifejezés határozottan polgári felfogást árul el.

VI.

Bessenyei, elődei és kortársai sokoldalúan bizonygatták, hogy a nemzeti közműveltségnek lényeges emelése csak akkor következhetik be, ha a tudományokat átültetjük a magunk nyelvébe, és ha egyáltalán magyarrá tesszük egész közéletünket. Kármán számára mindez már magától értetődő dolog, ennek bizonyítására nem fecsérli az idejét. Ő is kívánja, hogy a halott nyelven, a latinon, végre diadalmat vegyünk. Kortársaival együtt ő is szeretné, ha »szép téreinkről« felhatna »édes nyelvünk a havasok tetőire és a völgyekbe . . . ha népcs utcáin és magas palotáiban városainknak ez a hang hallatszana«. Főfigyelmét azonban a természetszerűen magyar nyelvű literatura, a tudományok és a szépirodalom fellendülésére fordítja, arra, miként lehetne nálunk a szellemi igényt, a szép iránti érzéket felkelteni és általában a társadalmi élet kulturált, polgáriasult városi formáit megszerettetni. Kármán városi ember, aki Pesten és Bécsben végzi tanulmányait, és nem is akar visz-

szamenni a vidékre. Nem hiába festi le olyan elriasztó színekkel a magyar vidéki élet posványát.

Kármán a nyugati kultúra emlőin nevelkedett, felvilágosult ember. Szabadkőműves. A vallásról nem is beszél. Alapos, klasszikus műveltsége van, és érdekes módon legmodernebb elveit és javaslatait is klaszikus idézetekkel igazolja. A magyarság kulturális életét tehát az egész európai kultúra szellemében kívánja átformálni, minőségileg magasabb színvonalra emelni. Ez pedig csak a Nyugat-Európában kialakult városi polgárosult műveltség, társadalmi életforma, divat stb. átvételével lehetséges. De éppen ez az, amitől a nemesi-nemzeti ellenállás 1790 előtt is annyira féltette a nemzeti jelleget, tehát a magyarságnak önálló nemzetként való fennmaradását. Azt hiszem, a maga helyén elég részletesen bizonyítottuk, hogy e nemzeti ellenállás görcsös ragaszkodása a nemzeti kultúra utolsó maradványaihoz, az ősök hitéhez, a nemzeti nyelvhez és viselethez (sőt talán még a bajuszhoz is) sok szempontból indokolt. A nemzet halálát, azt, hogy külön léte feláldozásával szerezzen kultúrát, senki sem akarhatja, és Kármán sem akarja. És mégis nincs más út, csak előre. Haladni kell Európa nyomában, hiszen a nemzetnek nincsen olyan saját kulturális hagyománya, mely helytálló lehetne a modern időkben. Az európai civilizáció eléggé körülzárta már a magyar művelődés ósdi örököit. De ha a mi adott körülményeink között teljesen ki akarunk vetkezni elmaradottságunk rongyaiból, féltő, hogy további támasz híján elmerülünk és elveszünk az általános európai kultúrában. Beteljesedik rajtunk Herder ismert jóslata, és egy század múltán már nyelvünket is alig fogják emlegetni [54].

Kármán megtalálja e szorongató helyzetből a helyes, kivezető utat, és feloldja a haladás vagy nemzetiség dilemmáját. Nem arról van szó, hogy vagy magyarok, vagy műveltek legyünk, hanem arról, hogy csak a modern felvilágosodott műveltség magunkba olvasztásával maradhatunk magyarok. Kármán két fronton harcol. Harcol a haladásért, tehát az európai műveltség átvételéért, a maradiság, a mezei élet ellen, s azt mondja, hogy nem szabad nemzeti sajátosságainkba bezápnálni, és mintegy a sírunk szélén kinevetni a haladást. Ugyanakkor azonban ő is hangsúlyozza, hogy a nemzeti jelleget mindenáron meg kell őrizni.

Az *Uránia* Bézvezetésében ezt írja: »Ígértük és meg is álljuk, hogy egy lesz főcélunk közül, ezt a nemzeti caractert fenntartani, erősíteni és vezetni...« Szép szavakban méltatja a nemzeti nyelv szerepét: »Ez az a palladium, mely fenntartja alkotványunkat; az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határinkról, vagy hazafivá által változtat, az a mód, amely nemzetünket lételeiben megtartja, az a jegy, amely megóv, hogy a többek között el ne olvadjon...« De beszél »a régi szertartások«-ról, amelyeket »a jó hazaszerető« »örökké tartóknak lenni« akar. »Ez ad a nemzetnek tulajdon formát, ez ad álló erőt, ez ójja meg a zavarodástól...« A nemzet csinosodásában beszél »szűz nyelvünk«-ről, melyet a versfaragók elrontottak, »eredeti erejéből, szívós és velős természetéből« kivettek. Beszél »üstökös őseink«-ről, »akik oly tiszta magyarsággal szólottak...« — Már-már azt hinnők, hogy Kármán a konzervatív gondolatnak a zászlóvivője, ha nem tenné hozzá a régi szertar-

tások megőrzéséhez: »amennyire azok egyezhetők az időnek szükségeivel. . . « És éppen ez a probléma lényege, az idő szükségei, a kor parancsa sürgetik a modern műveltség átvételét, a csinosodást. Ennek a csinosodásnak azonban nemzeti jelleget kell adni, a nemzetet kell csinosítani.

Kármán nem vak az új európai kultúra veszélyeivel szemben. Tudja és látja, hogy sok formában mételyt rejtegethet magában. Elismeri, hogy például a folyóiratok is lehetnek »a bujaság és fajtalanság postáivá«. Ugyanakkor azonban óv az új művelődés általában való kárhóztatásától, »mert rossz végre fordíthatatik«. »A visszaélés nem tesz valamely magában jó, hasznos dolgot utálatossá, és nem rontja el annak helyes élését.« »Az igaz és józan világosodás boldog időnyílását« óhajtja. Nem vak a főúri körökben elterjedő szabados gondolkodással és erkölcsstelenséggel szemben. Nem nevezi mindjárt szabad léleknek, aki mindent »arcátlan lábbal« tapod, »ami szent és tiszteletes«. »Gondolkodás, meggyőződés, gyökeres tudományok« nélkül nem beszélhetünk igazi világosodásról, »az emésztetlen gondolkodás« módja még ezt is veszedelmessé teheti. — A *Módi* című elbeszélésében éles gúnnyal ábrázolja az idegen szokások és divat által magyarságából kiforgatott, erkölcsstelenné tett divatos nagyúri dáma parazita életmódját.

Kármán tehát tisztában van azzal, hogy a magyarság az adott történelmi pillanatban nem vonhatja ki magát többé az európai kultúra és civilizáció hatása alól, de ugyanakkor megőrzendőnek tartja a nemzeti jelleget, és óv a felszínes, elkorcsosító idegenmajmolástól. A nemzeti karakter megőrzése érdekében azonban elégtelennek találja az elavult kulturális tartalmakhoz, a nemzeti nyelvhez és a ruhához való ragaszkodást. Ennél többet kell tenni. Ez a több pedig az »öngondolkodás«, melyből eredeti magyar alkotások születnek tudományban és irodalomban egyaránt: »eredeti munkák vezetik a népet a jó formálásra«. — »Az öngondolkodás síkján állanak le nem szedve sok szép virágok, ezekből fűzzünk bokrétát, melyet hazánknak ajánljunk.«

Bessenyei is arra törekedett, hogy eredeti munkákat adjon nemzetének, mégha ez nem mindig sikerült is neki. Az ő programjában nem a nyelv művelésén van igazán a hangsúly, hanem a tudományok terjesztésén. Ő a tudománnyal akarta a nemzetet boldoggá tenni. Az anyanyelv ennek csupán a legjobb eszköze. A kortársak és utódok azonban, mint láttuk, Bessenyei programjának csak a nyelvművelő részével értettek igazán egyet. A lényegről sokszor elfelejtkeztek, a nyelvet pedig csupán idegen munkáknak lefordításával és a szükségesnek látott új szavak gyártásával gondolták művelni. Kármánnak kellett jönnie, hogy a mérleget újra helyrebillentse, és a nyelvművelést a maga valódi értékére szállítsa le. Ő rendkívül hevesen lép fel a grammaticális epidémia ellen, és éppen támadásának hevességéből következtethetünk arra, hogy ez a ragály igenis nagyon elterjedt volt és eltakarta a szemek elől a valódi feladatot, az önálló nemzeti kultúra, nemzeti tudomány és művészet megteremtését.

Kármán a féltudósságnak, a dilettantizmusnak tulajdonítja, »hogy a nemzeti literatúrába félrevezető ösvényeken járunk«. Mert hiszen »szent, áldott és jó dolog a nyelven magán dolgozni«. »De még ez nem

elég!... A nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre.« Az elburjánzó grammaticális epidemia »szörnyű, idomatlan fajzásokat szült...« »Elborította a sok korcs szó, idétlen faragású, hangú, a nyelv természetével ellenkező és fületsértő korcs szók sáskaserege egész literaturánkat, — és ezt nyelvművelésnek neveztük!« — Kármán tehát szembefordul a Barczafalvi Szabó Dávidok szógyártásával, és ebben a tekintetben egy véleményen van a kor minden jelentősebb írójával. Batsányi is kifogásolja, hogy »új szókat koholunk« [55], de Ráday Gedeon nyomán a későbbi nagy nyelvújító, Kazinczy fejt ki először az ún. orthológia alapelveit [56]. Mindez arra figyelmeztet, hogy ebben az időpontban a neológia és az orthológia még korántsem egyértelműek a haladás vagy a maradiság táborába való tartozással [57].

Eddig az írók a nemzeti nyelvet idegen munkáknak magyarra való átültetésével akarták kiművelni. Kármánnak viszont az a meggyőződése, hogy ez nem helyes út. A nyelv csupán eszköz, és csak eredeti tudományos munkákkal művelhető igazán. »Egyező lépéssel jár a nyelv a tudományokkal. Öszvességgel kell mindkettőt művelni. A szó magában semmi; hamispénz, amelynek folyása változó, és belső becse nem magában vagon. Ne szót vegyünk az üllő alá, ne szót kovácsoljunk, — dolgot, ne héjt, velőt, ne formát, de valóságot.« Az eredeti alkotásokban »csinos lesz nyelvünk és velős minden szó, mert az magán fogja hordani az eredeti lélek és az öngondolkozás bélyegét«.

Kármán szembefordul szinte az egész addigi magyar irodalmi ter-méssel, mely jórészt fordításokból állt, midőn kijelenti: »a tolmácsolás nem haszon, kis érdem!« Senki se higgye, mondja, hogy ez már igazi tudomány, vagy irodalom: »... ez még maga nem literatúra, és ez is csak út és útegyengetés.« Bátran odavágja a már büszkeségtől dagadozó nemzeti önérzetnek, hogy »nálunk termett eredeti munkák még eddig nincsenek«. Nem lehet ugyanis annak nevezni azokat a műveket, »melyeknek nincs egyéb neveknél, ami eredeti, és amelyet csakugyan idegen hulladékokból kapargattunk öszve«.

»Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába.« Ez Kármán alapvető tétele. Így fogalmazza meg az eredetiség követelményét; mely egyedül alkalmas arra, hogy a magyarságot a többi nemzetek között megtartsa, és számbeli kicsinysége ellenére a nagy nemzetek sorába emelje. »Kevesebbek lesznek munkáink« — hallja Kármán a kortársak ellenvetését. »De mit árt az! csak jók legyenek.«

Ahhoz, hogy Kármán alapvető tételének újdonságát és merész-ségét megértsük, foglalkoznunk kell e követelés előzményeivel. Az a manapság már általános meggyőződés ugyanis, hogy az író az eredetiség teszi alkotóvá, hosszas fejlődés eredménye. Nem foglal-kozhatunk e helyen a költő alkotásról vallott felfogás európai törté-netével. A mi régi irodalmunkban tartalmi eredetiségről csak az igazán nagy költőknél lehet szó. A legtöbb irodalmi termék vallásos természetű, az egyház pedig elvileg szembenáll minden-fajta eredetiséggel. A bibliában és a szent atyáknál már minden lénye-

ges dolog meg van írva. A vallásos szerzők tehát csak az itt található megállapításokat variálhatják. Pázmány Péter egy érdekes félrevezető hasonlatot mond ez eljárás mód igazolására: [58] »Új találmányokat és magam fejből költött dolgokat tőlem senki se várjon. Mert tudom, hogy a pókháló nem jobb a lépesméznél, noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját, a méh pedig virágokról szedegeti mézét.«

Az eredeti gondolkodást az egyház guzsbakötő vasfegyelméből megszabaduló polgárság tűzi ki célul. A 18. század folyamán pedig az angolok kidolgozzák a renaissance gondolataira támaszkodva a költői alkotás új szemléletét. Ők mondják ki, hogy a zseni legfőbb dísze és ismertető jele az eredeti invenció. A mi irodalmunkban Kármán fejt ki először ezt a gondolatot, mely egész Európát valóságos diadalmenetben járja be. Ő azonban annyiban eredeti, hogy nemzete fejlődésének egy adott kritikus pontján az eredeti alkotást és vele az alkotót, az igaz literatort, a nemzet kulturális felemelkedésének szolgálatába állítja.

Az új szemlélet szembenállott a magyar irodalomban eddig hagyományos felfogással és a tényleges gyakorlattal. Kortársai, köztük Kazinczy, elmaradottságunkra hivatkozva az utánzás, a fordítás igézetében élnek. Batsányi János is azt vallja, hogy »ameddig egy nemzet magától a tudományokban nagy előmenetelt tehet, s remek-munkákat készíthet: addig több száz esztendőök eltelnek; holott, a másoknak találmányjait kölcsönözvén, kevés idő alatt a tökéletességhez közelíthet« [59]. Kármán eleven, sőt tüzes szavakkal biztatja kortársait, és szeretné mintegy felszabadítani azokat, akik »... nem mernek soha magok költeni, és mindég csak tolmácsolnak, mindég csak magyaráznak...«

Találkozunk a korban egy másfajta felfogással is, amely a nyugati nemzetek fölényét látva, már-már lemond az eredeti magyar alkotások lehetőségéről is. Erkölcsi prédikációinak első kötetéhez írt terjedelmes bevezetésében Péczeli József megmondja, [60] hogy még tulajdon elmékedésének szüleményeit is külföldi szerzők »megbecsülhetetlen munkájoknak olvasásának« köszönheti, »minthogy valamint egyéb matériákban, úgy ebben is a bölcs anglusok s franciák majd kétszáz esztendőttől fogva mindeneket úgy kimerítettek, hogy szoros értelemben eredeti munkákat írunk csaknem lehetetlen«. A sok utánzás és fordítás valóban elhitette sok magyar íróval, hogy mi már későn érkeztünk, és semmi újat nem tudunk mondani Európának. (Ez az érzés különben még a 20. század elején is kínozza a magyar írókat. Gondoljunk csak Ady Endre írására: *Ismeretlen Corvin-Kódex margójára!*) [61].

A nemzet csinosodásának írója igyekszik meg is magyarázni, *hogyan adhatunk mi eredeti műveket*. A tudományokban valamivel egyszerűbb a dolog. Véget kell vetni annak, hogy készületlenül nyúljanak ezekhez. Nincs veszedelmesebb ugyanis, mint a »féltudósság«. »Izzadsággal árulják az istenek a tudományt. Akinek körme viszket, nem belső hivatal még az írók méltóságára. Nem egy-két félig megemésztett sovány ideákból áll a bölcsesség, és aki annak hirdetőjévé akarja magát felszentelni, — bölcs legyen maga is.« Most még sajnos ott állunk, hogy az avatatlanok hada, »a napszámos író és viszketeg

gyermek« azt gondolják, »hogy egy tudósgyilkosság vagy egy írónak munkáján tett erőszak által lehet beiratni a tudósok karai közé«.

Kegyetlen megállapítások ezek, de, sajnos, nagyrészt igazak. A korban ijesztő arányokban megnőtt a dilettantizmus. Tehetős szülők éretlen gyermekeik gyenge fordításait is tudós munkák gyanánt nyomtatják ki. Kazinczy is pirulva emlékezik meg arról, hogy anyja miként kényszerítette őt még gimnazista korában egy földrajz könyv »megírására« [62]. Sokan úgy képzelik, hogy a literatúrához elég a hazafiúi buzgóság, tehetség nem is szükséges. Kármán egyszerre magas követelményeket állít fel, mert látja és tudja, hogy a legjobb szándék sem vezet jóra így. A nemzet kertjében csak a gyomok nőnek majd nagyra, és elnyomják a virágokat. A nemzetnek nem kikényszerített fércművekkel, hanem csak igazi alkotásokkal szerezhethünk becsületet. Ezért szeretné »lángoló karddal« visszariasztani azt, »aki mosdatlan kézzel, szentségtörő lábakkal és készületlen fővel járulna s közelítene a nemzeti szerzők templomának ajtajához...« — Túlzott volt és túlkorai volt ez a magas követelmény? Az idő mégis Kármánt igazolta.

A nemzet csinosodásában a literatúra fogalma magába foglalja még az összes tudományokat és a szépirodalmat. Együtt kell munkálkodniuk a nemzet csinosításán. Kármán elsősorban szépíró, de eszmélkedéseiben mindig együtt látja a nemzet egész szellemi életét. Az eredetiség igényét természetesen a szépirodalmi alkotásokra is kiterjeszti. A fordítások azért nem jók és nem célravezetők, mert »idegen, eszméletlen, járatlan világot talál az olvasó...« ezekben. »Örök igazság az, hogy nem szereti az ember, ami reá nem tartozik: ami közelébb illető, a vonzza magához: a reá illő, néki használó igazságokat keresi.« Ugyanez vonatkozik a színházra is. Kármán jól tudja ezt, hiszen Ráday Pál helyett és képviselőjében ő az első magyar színtársulat igazgatója. Tapasztalásból beszél tehát, midőn megállapítja: »hidegen hagyjuk el a néző-piacot Jason és Medea, Phaedra és Hippolytus történeteinek látása után — és könnyel telik szemünk, ha azon a körülünk történt dolgokat látjuk, és ha a magunk körülállásit a játékszínen újra feltaláljuk... Úgy van alkotva az emberi szív, hogy semmi néki nem tetszik, amely valamenynyire reá nem tartozik. A közéletből való scéna, minden nap előforduló, hazánkat s magunkat illető dolgok ellenállhatatlanul vonsznak magokhoz...« (Bévezetés.)

Itt fogalmazódik meg először a realizmus igénye szépirodalmi alkotásainkkal szemben. A magyar írónak a magyar életből és a magyar hétköznapi világából kell merítenie tárgyát. A magyar társadalmi valóság talaján álljon, és ne kalandozzon a mesék és mitológiák távoli világába. Segítsen magyar szívvel a magyar problémáknak a megoldásában, és akkor megtalálja az utat az olvasó és a nézők szívéhez.

A nemzet csinosodása a nemzeti szellemi életről már rendkívül összetett képet rajzol, és igyekszik a literatura részterületeinek pontos elkülönítésére, funkciójuknak körülírására. Ott vannak mindenekelőtt az ún. kenyérkereső tudományok. Ilyen elsősorban a jog abban az időben, melynek művelésére nem kell buzdítani az embereket. Sőt az a baj, hogy nálunk csak a mindennapi kenyérért foglalkoznak az embe-

rek tudománnyal, »Tribonián udvara tömve áll, imádja őt az ősz és fiatal sereg, és Sokrates, Newton és a gráciák képeire itt-amott aggat csak rejtvezve, titkos becsülőjük egy-két zöld levelecskét.« A kenyérkereső tudományok túlsúlya, sőt egyedulalma ártalommmá válik, mert szinte elzárja »a szép és magas tudományok« felé az utat. Igazában csak akkor beszélhetünk szellemi életünk megújulásáról, ha majd lesznek számosan olyanok, akik »durva haszonkeresés nélkül«, maguk »belső megnyugvásáért« fáradoznak, sőt ha szükséges, még áldozatokat is tudnak hozni a szép és magas tudományokért.

Kármán igen nagyra becsüli a költőket és a szépirodalmat. Batsányival együtt azt vallja, hogy »az emberiség történetkönyvei mindenütt a poézisen kezdődnek, és a vadságból kivetkező nemzeteknek szelídülését mindég a költés eszközlötte«. Mint látni fogjuk, fontos szerepet szán a szépirodalomnak a nemzeti művelődésben, azt ti., hogy segítsen olvasóközönséget szervezni, művelje az emberek szívét és ízlését. Mégis felemeli szavát »a versek és versecskék özöne« láttán, mely elborította hazánkat. Sőt, arra is fel akarja hívni a figyelmet, hogy még a színvonalas szépirodalom sem elegendő a nemzet formálására. Minden tudományt egyformán kell művelnünk, mert »ha mindég csak a virágok után kapdosunk . . . nem emeljük nagyra soha nemzetünket«. »A természet mindég egy tökéletes egész formál; nem tagonként készíti az embert, nem szálanként a virágot, mindég egész embert, egész virágot készít: kövessük ezt a nagy mestert. Ne járjunk a tudományoknak csak virágos rétjein, hogy addig ugaron maradjanak tápláló és éltető szántóföldjei.«

Az angol példából láttuk, hogy az alkotás eredetiségének hangoztatása milyen szoros kapcsolatban áll az íróról, mint teremtő zseniről alkotott új felfogással. Kármán tanulmányának is egyik főtémája az író, a literátor, a költő méltósága és hivatása. A tanulmány ezzel kezdődik és ezzel fejeződik be. A fejtegetések legelején »nemzeti íróinknak« veti szemére azt a megbocsáthatatlan hibát, hogy kényeztetik nemzetünket. Gondolják meg, hogy tanító széken állnak, oktatnak, díszes hivatalt viselnek. Az igaz literátor felséges polcra méltó, és szent hivatalt visel. Legyen tehát merész, »vijjon meg« bátran a tudatlansággal és az erőszakkal. Minden »nagyra született író« olyan, mint egy Nagy Sándor, »aki világokat szeretne hódolni, és sír, hogy a holdba fel nem viheti győzedelmes zászlóit«. »Az első bölcssek, a nép első tanítói, minden nemzeteknél a költők valának.« De ma is az a hivatása az írónak, a nemzeti szerzőnek, hogy helyes önismeretre tanítsa nemzetét, és megmutassa az utat, melyen haladnia kell: »az igaz literátor hozza le, mint egy második Prometheus az égből a bölcsesség szép világát; a terjeszt a nemzetekre dicsőséget és virágozást és közboldogságot, a teszi . . . az embert emberré«.

Csak természetes, hogy aki ilyen magas hivatást szán az írónak és a költőnek, de a tudósoknak is (mert a literátor mindhárom magában foglalja) lelke egész hevével lép fel mindazokkal szemben, akik e hivatást megcsúfolják. Csak a felséges és érdekes költők nem akadályai a tudományoknak, a versfaragók és ritmuskoholók ellenben azok, és

méltó jutalmuk lesz, hogy »a feledékenység örvényében fekszenek majd nevezetlenül, midőn az igaz költőt a késő nyom nevezi«. Legnagyobb bajunk az, hogy sokan nyúlnak nálunk »Minerva ellenére a húrok pengetéséhez«. Sokan vannak, kik a téjt, mely még szájukon ragad, le sem törölték és »nemzet csillagjainak vélték magukat«. A féltudósság rontja meg ízlésünket, hiszen »azt hitték sokan, hogy nem kell egyéb az íráshoz, hanem egy-két gondolat és penna és ténfa és papiros«. A irodalom temploma szent, a nemzet csinosodása érdekében vissza kell ajtájától riasztani lángoló karddal a hivatatlanokat.

Zseniális költőket, [63] írókat és tudósokat kíván Kármán nemzetenck. De körültekintve, ilyeneket még nem talál. »Vagy lesz-e Pannoniából valaha Albion? Támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is mi közöttünk...« — villan fel a remény és kétkedés Kármán agyában, hogy az ámitó képekkel csalogató vakmerő álmat azonnal elhessegesse magától. És mégis azt kell mondania más nemzetek példáján lelkesülve, hogy a magyar előtt is nyitva áll a pálya. »Aude, Incipe!« Merni kell, el kell kezdeni! Az nem lehet, hogy nekünk is ne sikerüljön a magyar valóság talaján állva, nagy és eredeti alkotás, csak vessük le nyakunkból az utánzás jármát, és mutassuk meg a világnak, hogy mi is tudunk valamit adni az emberiségnek. Olyat, amit senki más, csak mi, magyarok. Akkor, de csak akkor vesz észre majd »a negédes külföld«, akkor tudja meg, hogy nemcsak a kardra termett a magyar és nemcsak a lovakhoz ért. Az eredeti alkotások és a nagy alkotók csinosítják csak a nemzetet, de az eredeti magyar alkotások egyben az emberiség kultúrkincsét is gyarapítani fogják.

Kármán kultúrfogalma igen összetett, sokoldalú. Nemcsak az értelmet akarja kiművelni, hanem a szívet, az érzelmi életet és az emberek ízlését is. Mikor a *Bévezetésben* arról beszél, hogy lassan és átmenetekkel kell haladnunk a nemzet csinosításánál, így folytatja: »lassan, de annál bizonyosabban élesül az értelem, fényesedik az elme, lágyul az érzés és tisztítottatik az ízlés«. Szerinte »az ízlés a jó erkölcsök szülőanyja«, mely szebbé, boldogabbá teszi az életet. A jó ízlés nevében tiltakozik Dugonics stílusa, a válogatás nélkül felhasznált sok közmondás és a provincializmus ellen. Sokszor kifejti azt, hogy szíve teljességéből ír és a szívre kíván munkálni. Főművében, a *Fanni* hagyományaiban egy fiatal lány gazdag érzésvilágát ábrázolja irodalmunkban addig még nem ismert hajlékony stíluseszközökkel.

Kármánt úgy tekintjük, mint a *szenimentalizmus* legjellegzetesebb képviselőjét irodalmunkban. A nemzet csinosodásának koncepcióját és egész életművét is a szenimentalizmus gazdagítja. Ezért érdemes és kell ezzel a kérdéssel is foglalkozni. — Waldapfel József már említett monográfiájában [64] a következő fő jellemvonásait emeli ki a szenimentalizmusnak: A szenimentalizmus nem forradalmi világnézet; lázongás ugyan érzelmi síkon a feudalizmus bilincsei ellen, de megalkuvás is egyben a felvilágosodás racionalista-materialista vonalához képest. Tiltakozás a hanyatló arisztokrácia erkölce ellen, az egyszerű emberek erkölceinek magasztalása, de szakítás az ész mindenhatóságával és lemondás az éles bíráló magatartásról, a világ közeli megváltoz-

tatásába vetett hitről. A szentimentalizmus tematikában és stílusban szakít az antik példák követésével és az iskolás szabályokkal. Hatására a prózai műfajok törnek az élre, a mindennapi életből vett hazai témákkal.

»A szentimentális lázadás és a szentimentális megalkuvás tünetei« »szinte paradigmikus teljességgel« azonban Kármánnak csak két korai és jelentéktelen írásában, a *Bölcsészeti végrendelet*ben, és a szabadkőművességről leírt ún. *Sejtelmeiben* mutathatók ki. Jellemző, hogy mind a kettőt németül írta, a *Bölcsészeti végrendeletet* 18 éves korában. E rövid ifjúkori írásmű szenzualista, titánkodó, és a szkepticizmussal kacérkodik. Nyoma sincs benne még az író későbbi nagy felelősségérzetének. A *Sejtelmei egy fiatalabb testvérnek* szintén jó három évvel *A nemzet csinosodása* előtt keletkezik. Szabadkőműves írás ez az ezzel járó korlátokkal. A páholyok működését szükségszerűen titokzatosság vette körül, ezzel is vonzóerejüket akarták növelni. Midőn Kármán arról ír, hogy »nem minden tudomány való mindenkinek, és . . . az igazságok az általános használat, a nyilvános ismertetés által megszűnnek jótéteménynek lenni« éppen a szabadkőműves rend birtokában lévő titkokról beszél, és nem általában a tudományos ismeretekről és azoknak a tömegek előtt való titokban tartásáról.

Waldapfel József is arra a következtetésre jut, hogy Kármán túl jut a szentimentalizmus korlátain. Valóban, ha Kármán érett alkotásait szemléljük, azt láthatjuk, hogy a szentimentalizmus csak gazdagította gondolkodását és érzelmvilágát, művészi alkotó erejét, anélkül, hogy negatívumaival is hatott volna rá. *A nemzet csinosodása*, az *Eldorádó* és még más írások világosan mutatják, hogy Kármán nem mondott le az éles társadalombíró magatartásról, és igenis azon munkálkodik, hogy segítsen megváltoztatni a világot. Nem szakít az ész kultuszával, nem rendeli azt alá a szívnek és az érzelmeknek. »Az értelem minden okos lélek örökös jussa«, melynek tüzeit semmi hatalom el nem fojthatja. Az értelem »lételünk első díszé«. A szív is az értelmet követi. A »fő és a szív« együttes és harmonikus formálását követeli meg nevelésünktől. Egyáltalán bizonyos egyensúly és harmónia figyelhető meg Kármánnál a fő és a szív, az értelem világa és az érzelmek gazdag áradása között. Stílusa életszerű és érzelmileg átítatott. Műveit azonban egészüket tekintve, de részleteikben és mondataikban is a szigorú, arányos szerkesztés jellemzik. Regényének egyes fejezetei rendkívül finoman és igényesen megkomponált kis remekművek. Mondataiban arányosságra, szimmetriára törekszik. Stílusa hajlékony, kifejező, de emellett rendkívüli tömörségre képes. Az érzelmek hullámvásását is szigorú rendbe fogja össze mondataiban, melyeket egyaránt formálnak az éles elme és a csodálatosan finom ritmusérzék.

Kármánt tehát megérinti, sőt áthatja, egy időre lenyűgözi a szentimentalizmus, de már igen korán meggazdagodva kerül ki bűvköréből. Továbbra is töretlenül hisz a világosodásban, [65] de mostmár minden elődénél sokoldalúbban és teljesebben tudja meghatározni és felrajzolni nemzeti művelődésünk követendő eszményképét. Minden elődénél nagyobb szerepet juttat abban az érzelmi és az esztétikai kultúrának.

VII.

A Kármán által megálmodott zseniális írók, tudósok és eredeti magyar alkotásaik azonban csak akkor formálhatják a nemzetet, ha a literatura egyáltalán eljut az emberekhez, ha olvasnak az emberek. Az irodalomhoz nem elég az író és a könyv, *olvasóközönség is kell*. Az eszméknek el kell jutniuk a tömegekhez, hogy történelemformáló anyagi erővé váljanak. Literaturánk fejlődését és kulturális elmaradottságunk felszámolását legfőképpen éppen az gátolja, hogy a magyar ember, a vidéki nemes nem szeret olvasni, nem vásárol könyveket. Szórakozást csak Gyöngyösiben, a ponyvairodalomban, vagy a fűzfapoéták rigmusaiban talál. Sokan és sokszor felpanaszolták már Kármán előtt is, hogy Magyarországon nem becsülik az írókat és műveiket. A Bessenyei óta újjáéledő és részben új szellemű és új nyelven megszólaló irodalom meg még kevésbé talál barátságos fogadtatásra. A modern magyar irodalomnak alig-alig van olvasóközönsége. Az országban a kalendáriumok százötvenezer példányban kelnek el, de egy-egy új könyv vagy folyóirat alig talál néhány száz előfizetőt. Dugonics Etelkájának a közönség-sikere eléggé egyedülálló tünemény [66].

A magyar literatura előtt tehát mindenekfölött az a feladat áll, hogy olvasóközönséget toborozzon magának, megszerettesse az olvasást. Ehhez valami csalogató csemegére van szükség, mert a legmélyebb tudományokon nem lehet elkezdeni. Ezt a szerepet szánják az írók a szépirodalomnak, elsősorban a verseknek és a regényeknek. Általában megegyeznek abban, hogy a nemzet pallérozása érdekében valami-féle ügyes taktikát kell folytatni.

A 18. század közepén már a vallásos könyvek iránt sem olyan buzgók az emberek, és így még a papok is arra gondolnak, hogyan tehetnék olvasóik előtt kedvessé hitbuzgalmi műveiket. Mike Istvánnak könyve már a címében is elég csalogató: *Lélek javára szerzettetett mulatságos vadászat* [67]. Elmélgédeit a szerző versekbe foglalta. »Talán jobban is fogja az elmét az olvasásra vonni, és az olvasónál vagy csak mulatság kedvéért jobban fog magának helyet találni... Követvén itt némelyekre nézve... a bölcs orvosok példáját, kik a keserű, de a betegnek hasznos orvosságokat, édességgel szokták temperálni vagy bétakarni.« Az csak természetes, hogy a világi irodalom még szívesebben fordul e megbocsátható cselvetéshez, az olvasók figyelmének megnyeréséhez. Lázár János, a *Florinda* szerzője, 1756-ban olvasóinak is nyíltan megmondja, hogy miért írta munkáját versekben: »Tudom: hogy azok is, akik restesebbek A könyv olvasásban és negédesebbek: A versekre sokkal készebb, s hevesebbek. Ezekre serényebb, szemesb s élesebbek.« [68].

Lázár János és előtte Mike István arra hivatkoznak csupán, hogy a verses formát szívesebben elfogadja a közönség és jobban beveszi a keserű pirulát. Ők alig is nevezhetők igazi költőknek. A költők már a költészet vonzóerejében biznak, Bacsai Ábrahám Bessenyei Györgynek írt költői levelében így szól: [69] »Kövesd munkáidban Linus testvéreit, Kik lanttal fogták el emberek szíveit... Így kell nemzetünket előbb hitegetni És szép énekszónál haszonra vezetni.« Az új irodalom

első nagy egyénisége, az előbb megszólított Bessenyei György elvileg fejti ki és okolja meg az előbbi álláspontot *A holmi Mély okoskodás* s írás c. fejezetében. »Soha az emberek oly dolgokhoz közönségesen nem hajolnak, melyek által nem gyönyörködtetnek... Valaki a halandóknak szíveket édesgette, mindig közönségesebb kedvességre ment köztük, mint aki csak setét, száraz igazságokkal okoskodott... Kéntenlenek vagyunk a legkedvetlenebb igazságot játékos ábrázatba és nyájas formába öltöztetni, mert különben az emberek hátat vetnek néki... Egy ékesen szóló, egy hatalmas poéta többet végbe viszen az embercken, mint százezer Seneka...«

A költészetnek az emberek szívét megkapó csodálatos erejéről szóló felfogás általánossá válik irodalmunkban, és azt a külföldi példák nyomán az emberiség egész fejlődésére vonatkoztatják: Batsányi János írja a *Kassai Magyar Museum Bézvezetésében* 1788-ban: »S meg kell itt azonban jegyeznünk, hogy mindenkor a poézis volt minden szép mesterségek közül legelső, mely a népeket vadságokból kivetkeztetvén, a mélyebb tudományoknak elfogadására alkalmasakká tette... A poézis volt, mely a népeket a törvénytevőknek elkészítette, szelídebbekké tévén, engedelmességre szoktatta.« — Midőn Földi Jánosnak éppen a Magyar Museum szerkesztői nem közlik le két szerelmes versét, felháborodását is az ismert taktikai gondolatmenet formájába öltözteti: [70] »... azt szeretném tőlök kérdezni: vajon csak a vitézi versek, a felemelkedett gondolatok és erkölcsi tudományok e a poesisnek tárgyai? és kivált, vajon azokon kell-e kezdeni egy nemzetnek a maga poesisének jobb lábra helyheztesését? azokkal kell-e kecsegtetni s olvasásra serkenteni egy nemzetet? s megkedveltetni vele e tudománynak szépségét? melyeknek déli fényétől szemei egyszerre elboríttatnak, szépségeit nem látják, meg nem értik, és így nem is kedvelik.«

Különösen alkalmasnak bizonyult a vallásos elmélkedések és imakönyvek olvasásába beleúnt embereknek az irodalom számára való megnyerésére, a polgárosodó irodalomnak egy új műfaja, a *regény*. Erre mutat Faludi Ferencnek a Nemes asszonyhoz intézett tiltó intelme 1748-ból: »Meg ne ízelítsc a fiatal dáma a romantzia írásokat, mert oda lesz miattok. Hatalmas arsenicum-méreg lakik ezekben a könyvekben... Hogyha azért nagyságod nem akarja, hogy históriákat mondjon, írjon a világ egyetlen leányáru, a fabulás könyveket oly magas polcra tegye, hogy el ne érhesse a kisasszony.« [71].

A regények valóban gyorsan megnyerik az olvasóközönség tetszését. Annyira, hogy Vajda Sámuel apát már 1772-ben Jézus Krisztus életét regényes formába önti, mert nincs meggyőződve arról, hogy különben szívesen elolvasnák [72]. »A négy régi evangéliumot egy olyan új formába öntöttem, mely az emberek unakodását felébreszthetné, és akármely vásott elmének az újságok után áhétozó kedvét az olvasásra édesíthetné...«

Egész Európában egyre jobban felszabadulnak az emberek az egyházi gondolkodás nyügetől, és egyre inkább szórakozást is keresnek olvasmányaikban. A magyar író úgy látja, hogy más nemzeteket is, »melyek már most ugyan telhetetlenek a könyvek olvasásában, gyö-

nyörúséges mesterséggel édesgették az ő tudósaik az olvasásra. Ők t. i. az olyan valóságos tudományokra oktató könyvek mellett, melyek az elmét inkább fárasztják... mintsem gyönyörködtetik, gyakorta olyan mulatságos könyveket is bocsátottak ki, melyek az elmének kedves és kellemetes és egyszersmind hasznos időtöltést szereznek; mi neműek a szépen folyó versek, jó erkölcsökre tanító mesék és komédiák...» E sorok írója, Tordai Sámuel erdélyi ref. pap éppen ezért fordítja le Gellertnek *A svédziai grófné* c. regényét 1772-ben. Szükségesnek tartja az új műfajnak a védelmében hozzátenni: »Igaz ugyan, hogy ez az egész könyv csupa költemény, vagy amint szokták nevezni, roman, de azonban a költemény alatt sok valóság fekszik.« És biztosítja olvasóit, hogy a műben »szerteszéjjel kitündöklő sok jó tanúságok« vannak.

A regénynek sok ellensége is van. A papok szenvedélyesen szidják a szerintük erkölcsrontó olvasmányokat. A szidalom szenvedélyességéből kiérzik, hogy az új műfaj csakugyan megfelelt az írók várakozásának, szórakoztató voltánál fogva olvasóközönséget kezdett szervezni a magyar irodalom számára. A szigorú professzorok és a régivágású táblabírák is összevonják szemöldöküket e siker láttán. Kazinczy panasolja, hogy Sárospatakon nem tetszett Bácsmegyeyje [73]. »Azt mondják, hogy azt a haszontalan fityogást nem szenyvedhetik... még a jó romanoknak is annyi ellensége van.« — Az erkölcstelenség vádjával szemben is szükségesnek tartja Kazinczy megvédeni az új műfajt, mert a magyar nyelv megkedveltetése terén fontosabbnak tartja a regényeket mindennél. »Tanulnak, tanulnak belőle szerelmet a mi ifjaink és leányaink, az tagadhatatlan: de néha egy kis morált és egyebecsikét is tanulnak. És nem több szükség vagyon-é most a romanokra, hogy azoknak olvasások által a szólás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a kánonok Molnár Physicájára s Dugonics Algebrájára?... oly kevesen látják által, hogy az írók és fordítók azért nyúlnak többnyire romanhoz, mert az a legszerencsésebb vehiculuma a magyarságnak.«

E hosszas, de talán nem egészen haszontalan kitérés, után *térjünk vissza Kármánhoz*, és vizsgáljuk meg, milyen módszereket lát a nemzet boldogságát elősegítő tudományok terjesztésére. Írónk mindenekelőtt a tényleges helyzetből indul ki, és igyekszik számításbavenni a nemzet zömének kulturális állapotát. Mi még »gyermekded« nemzet vagyunk, melynek közel kell találni »az igazságok mellett az utilét vagy dulcét, mert azokat messze nem tudja keresni«. A Bévezetésben is aszerint tárgyalja a folyóiratok létjogosultságát és szerepét, hogy milyen az illető nemzet általános kulturális állapota. Nálunk, akik még csak most ébredünk »hosszú szunnyadozásból«, »ezek az írások kiáltó szó a pusztában, mely az utakat egyengeti«. Tudja azt, hogy a tudományok útja nehéz, »kezdetc darabos és unalmas, elrettenti a félénket és leveri az erőset is...« A folyóiratok pedig »... édes formában elfogadtatják velünk azt, amit az embernek tudni szükség, hogy ember legyen...« Világosan látja, hogy »a sivatag tudósságot hasznavehető tudománnyá« kell tenni, mert nem a »fennyen hágó tudósság«, hanem »az életbeli okosság« lesz hathatós. A folyóiratok előnye, hogy »az időnek és századnak kedvét

kísérik«, vagyis korszerű ismereteket nyújtanak kedveltető formában, és »így teszik a jót közjővé, mert azt megszerettetik«.

Bessenyei fellépése után két évtizeddel Kármánnak legfőbb gondja most már nem annak a bizonyítása, hogy a tudományokat csak az anyanyelven lehet közkinccsé tenni. Nagy elődje nyomán már közelebb lép a problémához, és arról beszél, miként lehet a tudományt a nemzetben valóságos hatóerővé változtatni, kiszabadítani azt »a tudósok kevély kőfalai« közül. Az író első kötelessége, hogy érthető legyen. »Az érthetőség az írásnak legelső, leggyökeresebb törvénye.« Ezért olyan óvatos Kármán a nyelvújítás kérdésében is. Nyelvünk »ezer tekintetben szűk és szegény« még. Helytelen tehát a túlzásbavitt purizmus, az Európában általánosan elfogadott idegen szavaktól való irtózás. Az erőszakos szógyártásnak az lesz az eredménye, hogy »nemsokára nyelvünket önnön honyunkban tanulni kell«. Joggal veti szemére a Barczafalvi Szabó Dávidoknak: »mit nyer azzal az olvasó, ha a sok újonnan faragott szókat először neki deakul kell gondolni, hogy megértse?«

A hasznos tudományok legelső tulajdonságai közé számlálja a »kellemetesség«-et. Enélkül nem válhatnak »közönségessé«. A »nyájas popularitás« kell, hogy összepárosodjon a tudományokkal, és ehhez a gráciáktól kell rózsaköteleiket kölcsönbevenni. Siratja, hogy Wieland, »aki a gráciákat hozzánk lehozni tudta volna, még köztünk nem született«. Mi is törekedtünk arra, hogy »komorok, kedvetlenek ne legyünk«, de mivel »a középutat megtalálni nem a mi szokásunk, ezért enyelgők, aprólékosak és gyermekeskedők lettünk. A versek és versecskék özöne elborította hazánkat.« — Nem a tudós és nem a prózaíró féltékenysége beszél itt. Kármán joggal kifogásolja a kor divatos, játékos, rokokó költészetét, a barbár ízlésre mutató leoninusokat és azt a sok üres formalista próbálkozást, mellyel egyes költők Varjas János csupa e-betűs szavakból álló verse [74] nyomdokaiba léptek. (Kazinczy jó tíz év múlva a *Magyar régiségek és ritkaságokban*, egy Sylvester nyelvtanával együtt újra kinyomtatja Varjas virtuóz, de teljesen értelmetlen próbálkozását!)

Kármán, nehogy félremagyarázzák szavait, siet kijelenteni, hogy nem gyűlöli a poézist. Hiszen ő maga is költő, mégha verseket nem is ír. Az igazi költészetnek, másokhoz hasonlóan nagy szerepet szán a nemzet csinosodásában: »... ez az a mód, ez a leghathatósabb mód, mely által egy nemzetet, mely addig a szelíd tudományoknak nem áldozott, vissza lehet vezetni azoknak tiszteletére«. A szépirodalomnak tehát az a hivatása most is, hogy megnyerje az emberek szívét, rászoktassa a nemzetet az olvasásra, és így előkészítse az utat a »gyökeres tudományok« számára.

Sokan felpanaszolták már nálunk, hogy nincs becsülete a magyar írónak. Kármán szerint is akadálya kultúránknak »a literátorok kevés becsülete«. Ő azonban tovább megy, és a kérdést nem egyoldalúan, nemcsak az írók oldaláról vizsgálja, hanem a közönség szempontjait is tekintetbe veszi. »Kegyetlenség nélkül talán nem is lehet... szemére vetni hazánknak, az olvasás eránt való hidegségét.« Ha mindig csak fordítunk és utánzunk, idegen hulladékokból élőködünk, idegen, járat-

lan világot talál írásainkban az olvasó. A magyar irodalom és általában a kulturális életnek ez a problémája is csak akkor oldódik meg, ha eredeti munkákat nyújtanak a magyar írók. »Eredeti munkák vezetnek a népet a jó formálásra«, mert hatnak az olvasóra. — Legtöbb eddigi fordításunk rossz, és így a nagy külföldi szerzők műveiből is »egy idétlen habarékja« lett »a józan okosságnak és eszelősségnek«. Van néhány kitűnő fordításunk, mely még az eredetnél is jobb. De még a legjobb fordítás sem tehet egy idegen író igazán magyarrá. Nem azt akarja ezzel mondani Kármán, hogy »valamely író nem lehet jónak mondani Magyarországon, aki Angliában írt«. De minden író elsősorban a maga nemzete számára, annak sajátos szellemi atmoszférájában ír, és csak ott lehet igazán kedves és hasznos, ahol »minden alluzióit, minden mellékes ideáit, minden szavának életét és savát elértik«. Kármánnak minden kortársánál finomabb érzéke van annak megállapítására, hogy mi tesz egy író valószínű nemzeti szerzővé, a nemzet kedves és szívesen olvasott írójává. Nemcsak a nemzeti nyelv és még csak nem is a hazai tárgy, a magyar valóság ábrázolása, hanem a mélyen és igazán értelmezett nemzeti jelleg, melyet könnyebb megérezni, mint körülírni, »sok kicsiny tekintet« és »számlálhatatlan környülállás«, a nemzeti élet sodrában való benneélés, a szavak és mondatok sava-borsa.

Ha majd akad olyan magyar író, aki a nemzet lelkéből beszél, és akinek magyarsága sokkal mélyebb, minthogy az csupán nyelvében és témáiban mutatkozzék, azt az író olvasni és követni fogja a nemzet. Az olvasók hidegségén csupán szemrehányásokkal és hazafias buzdításokkal nem lehet segíteni. Ezért határozza el Kármán már a *Bévezetésben*, hogy »amennyire . . . kis erőnk ér, feltételünk az is, hogy magunkból s körülünk merítsünk, elhivatván magunkkal azt, hogy szebb a fülemile természeti erdei csacsogása az kanáriai madár kölcsönvett módos süvültésénél . . .«. Ha magukból és nemzetük életéből merítnek a magyar írók és tudósok, akkor terjed el az igazi tudás, »hazánk s állapotunk esmérete«, mert »a magunk világot fogjuk könyveinkben találni. A gondolkodás, a meggyőződés és gyökeres tudományok veszik fel az uralkodó pálcát és . . . ez lesz nálunk az igaz és józan világosodás boldog időnyílása«.

Kármánt ismerve, azt hiszem, bizonyítani sem kell, hogy az ő általa megfogalmazott gyökereiben magyar kultúra nem jelent az egyetemes emberitől való elzárkózást. A magyar szellemi élet szerinte csak az európai felvilágosodás jegyében újulhat meg, de csak akkor járulhat hozzá maga is az emberiség kultúrájának gyarapításához, ha megújulása közben gyökeresen magyar marad, ha Európa ihletése nem utánzatokat, hanem eredeti alkotásokat fakaszt.

VIII.

Kármán folyóirata egyenesen *a nőkhöz fordul*, és a magyar nők hasznos szórakoztatójává, csinosítójává akar lenni. Ennek a célnak a szolgálatában áll a folyóiratban megjelent valamennyi közlemény. Nem véletlen ez a következetesség, és nagyon jól összeegyeztethető

Kármán alapvető célkitűzésével, a nemzet csinosításával. Hiszen a nemzetnek a fele nőkből áll, minden gyermeket ők nevelnek fel, s ők állnak segítő társakként a férfiak mellett. A felvilágosult gondolkodás terjedésével lassan átformálódik Magyarországon a nőkről alkotott maradi felfogás. »Mint esik meg az mégis, hogy az emberi nemzet szép felének formálását és hasznos gyönyörködtetését annyira elfelejtjük?« — kérdi Kármán. Valóban, elérkezett annak az ideje, hogy ne »minden írások csak a férjfit, annak oktatását vagy mulatságát tárgyozzák...« A nők kiművelése és felszabadítása polgári forradalmi követelmény.

Kármán gondolatainak és egész szépírói működésének helyes értékelése céljából hasznos lesz röviden áttekinteni a női kérdés alakulását hazánkban a 18. század közepétől kezdve, persze a teljesség minden igénye nélkül.

A lányok nevelésére kevés gondot fordítottak Magyarországon, és így az a 19. század elejéig szinte csak a család körében folyt. A lányokat az anyák nevelték a maguk egyszerű, józan módján, a háztartás vezetésének és a gyermeknevelésnek titkaiba avatván be őket. Az írás-olvasáson, egy kis számoláson túl csak az előkelőbbek kisasszonyai jutottak.

A 18. század közepétől kezdve egyre több utalást találunk arra, hogy az írók már nemcsak imádságos könyvek esetében gondolnak a nő-olvasókra is. Maróthy György *Arithmeticájának* [75] előszavában megírja, hogy a latin szakkifejezéseket az asszonynép kedvéért is magyarítja meg. Lázár János a *Florinda* bevezetésében [76] egyenesen kimondja, hogy művét az olvasó asszonyi rendekért írta. Már láttuk, hogy Faludi Ferenc meg főleg a nemes kisasszonyokat szeretné megővni a veszedelmes regényolvasástól.

Egyre több író jelentkezik nálunk is, Petróczi Kata Szidónia példáját követve. Unokája, Dániel Polixéna a kor egy nevezetes erkölcs-tanát fordítja le [77]. Érdekes azonban, hogy merészségét, hogy ti. asszony létére fordít, azzal indokolja meg, hogy a biblia nem tiltja ezt meg az asszonyok számára. Krisztus az üdvösség dolgában különben sem tett különbséget férfi és nő közt. A nők által írt vagy fordított munkák előszavában még sokáig hivatkozás történik a »közönséges balítélet«-re. Wesselényi Zsuzsanna pedig kéri olvasóit, hogy ne idegenkedjenek munkácskája olvasásától, »csak ennek meggondolása által is, hogy ez egy asszonynak munkája« [78].

Az asszonyoknak — kivételes esetektől eltekintve — nem voltak jogaik a közéletben. A kulturális életben való részvételüket is számtalan előítélet gátolta. Az előítéleteket maga az egyház táplálta. Még 1783-ban is megjelenhetett (bár a nyomda és szerző megjelölése nélkül) egy kis füzet ilyen címmel: *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek; az Írásból és a józan okoskodásból napfényre hozatott.* A 16 lapos kis füzetre Ányos Pál adja meg a méltó választ [79]. A kis füzet névtelen szerzője azzal érvel, hogy »az asszony a férfiúnak hatalma alá vettetett légyen, mivel néki természetbéli értetlensége miatt az emberi kormányzásra úgy, valamint járatlan lónak a vezeték fékre szüksége vagon«.

Válaszában Anyos egy leány ajkára adja a női nemet védő szavakat, melyeket az kedveséhez intéz. A lány az egész női nem nevében vádolja a férfiakat, hogy a tudományoktól erővel eltiltják a nőket, »hogy csak magatok okoskodhassatok«.

A legtöbb előítélet a férfiak részéről mintegy azt mondta ki, hogy a nőknek nem való a tudomány. Ezzel a közkeletű felfogással vet számot Bod Péter is, midőn *Magyar Athénásának* előszavában (1766.) szinte bocsánatot kér, ha a magyar írók lexikonjában néhány asszonyt is felvesz. Külföldön sok tudósasszony van már. Meg is becsülik őket. »Ha azért itt is egy-kettő megemlíttetik, hogy másoknak legyen jó példa a követésre, s a tudományt azoknak példájokkal ne szégyenljék, nem illő, hogy amiatt senkinek illetlen vádja vagy itelite alá essem.«

Azt csak természetesnek tarthatjuk, hogy a konzervatív Orczy Lőrinc egy völegényt különösen a tudónőtől óv, aki a konyhát ugyan nem tudja elvezetni, de az új könyveket bezzeg elolvassa [80]. Horváth Ádám a saját tapasztalatából beszél, amidőn »a tudományos asszonyt feleségnek« nem javasolja [81]. Kazinczynak bizalmasan be is panaszolja saját feleségét: »... ha úgy szeretné az ágyas házat, mint a könyvházat, még jobb volna, — azt, kár, hogy a bába clejtette, inkább illett volna férjfinak...« [82].

Bessenyci György álláspontja nem egyértelmű a női kérdésben. Egyrészt természetesen helyesli, hogy a nők is olvassanak. »Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba?« [83]. Tehát a magyar olvasóközönség soraiban szívesen látja a nőket. Szép szavakkal fordul hozzájuk a köznéppel való kíméletes bánásmód érdekében is: [84] »Asszonyok! Legyetek kegyesek és szánakozó indulatúak a szegényekhez. Olybá veszem, mintha mennyei állatot szemlélnék, mikor egy házi gazdasszonyt látok jobbágyaihoz jószívvel beszélni... Ne nehezteljenek, hogy a szegénységért gyenge, szánakozó szíveiteknek esedezem. Tudom, hogy a férjfiaknál hamarabb megilletődésre hozattok, kiket magatok után szoktatok húzni.« A magyar nézőben viszont azt állapítja meg, hogy a nők és a filozófia nem férnek össze. »Szeretik ugyan, hogy ne sértsem őket, az eszet is, de úgy, ha ezt szép szájjal magyarázzák; azonban mit vétettek véle természet ellen, ha a szépet a nem szépnél jobban kedvelik? Ha az asszonyok mind elkezdenének filozofálni, nekünk férjfiaknak mind meg kellene bolondulni...« Bessenyci tehát elsősorban a női szívet és a nők fejlettebb szépérzékét becsüli. Kazinczy is hasonlóképpen vélekedik, midőn egy regény értékének megítélésénél biztosít előnyt a szép nemnek [85]. »Egy román érdeme felől egy tizenöt esztendő lány jobban ítél, mint 2 tisztelendő professzor úr; a leányka kicsorduló könnycseppje édesebb jutalom az érzékeny írónak, mint a professzor urak bölcs ítélete...«

Mindketten arra céloznak, hogy a nők az új magyar irodalom friss hajtásait jobb szívvel fogadják, mint a komor férfiak. Ez magában véve is jelentős dolog az egész nemzeti kultúra szempontjából.

Egyik Aranka Györgyhez intézett levelében [86] Kazinczy célzást tesz arra, hogy az asszonyoknak is van valamilyen szabadkőműves tár-

sasága. »Hasznos dolog ez, atyámfia! mert sok függ attól, hogy asszonyokat formáljunk.«

Az asszonyok szíve azonban könnyebben lelkesedik az idegen szokások, a külföldi divat iránt is. Ezzel a nemzeti közvélemény előtt súlyos vádakot vonnak magukra. Szaitz Leó ostorozván az idegen erkölcsöket, ruhát és beszédet, felháborodottan írja: [87] »Ugyanezen lecke az elfajult magyar fejer népnek is szól... Ezek közül is sokan vannak, kik nemcsak a szép tisztességes magyar öltözetből, hanem az igaz magyar szívből is, az igaz magyar erkölcsből is, a szemérmertességből, jámborságból... kivetkőztek, s gyermekeket is úgy nevelik, s neveltetik, kiknek talán jobb lett volna nem is születetni... O tempora! O mores!« — Valóban akkori körülményeink között a családi nevelés a leánygyermek számára döntő fontosságú volt, és a nők elidegenedése a nemzet jövőjét veszélyeztette. Érdekesen egy más oldalról világít rá a nők ilyen irányú nagy társadalmi befolyására Decsy Sámuel: [88] »Ezek a német és francia életnek s öltözetnek módját kedvelő magyar asszonyok pedig még a magyar ifjúságra is kiöntötték mérgeiket... Azokat, akik ősi szokások szerint éltek és ruházkodtak, még csak kedves tekintetekre sem méltatták...«

1790—91-ben már több röpirat harcol a nők állampolgári jogaiért. Horváth Ádám [89] a magyar asszonyok prókátoraként szól a Budán összeült rendekhez, és azt fejtegeti, hogyha az állam élén királynő is állhat, miért ne alkalmazhatnánk a nőket a közigazgatásban. Az 1790-es nemzeti felbuzdulás hevében Kazinczy Ferenc arra biztatja a magyar szépeket, hogy félrevetvén az előítéleteket, hazafiúi érzésből ne szégyelljenek a színpadra lépni, hiszen a nemzeti színjátszás oly fontos szerepet tölt be kulturális életünk megmagyarosodása érdekében [90]. A Mindenest Gyűjtemény szerkesztői pedig felhívással fordulnak a magyar nőkhöz, tegyék jóvá nemzeti lelkesedéssel azt a hibát, amit eddig az idegen szokások majmolásával nemzetük ellen elkövettek: [91] »Ha a mi magyar asszonyságaink e dícséretes példát mindenütt követni fogják, s kivált pedig a bálokban és egyéb mulatságokban magyarul beszélni nem szégyenlenc: úgy bé fogják gyógyítani a sebeket, melyeket hazánknak és nemzetünknek okoztak, s még inkább elhitetik velünk, hogy ha asszony által jött bé a világra a bűn, a szabadító is asszonytól született.«

Megérthetjük ezek után, hogy valóban sok függött attól, sikerül-e a nőket bevonni a nemzeti kultúrába, vagy elidegenednek attól, vagy pedig műveletlenek maradnak.

Kármánnak nem kis érdeme, hogy folyóiratát, az *Urániát* elsősorban a magyar nőknek szánja, és előfizetési felhívását is »a magyar asszonyi nemhez« intézi. Nem fukarkodik a szép szavakkal a nők jellemzésénél. »A jó anyatermészet különös szorgalommal formálta az asszonyt... A szépség az ő vonzó isteni erejével a világ díszévé kente fel; az a könnyű, kedves ész, az a mosolygó elme... az a gyenge és mély érzés... a férjfinak boldogságává szentelték fel az asszonyt.« Eddig mégis keveset törődtünk az asszonyok formálásával. Ők nevelik a gyermekeket, és őket nem neveljük sem a házasságra, sem a háztartás veze-

tésére, sem legfontosabb kötelességeikre. Az *Uránia* tehát »különösen az asszonyi nemet illető esméretek« kíván éppen ezért nyújtani, hogy »kedveltető móddal hasznos tanításokat adjon, mulattasson is, oktasson is«.

Kármán sokat forgolódott a pesti művelt körökben. Úgy látszik, törekvései számára meleg pártfogásra talált Beleznai Miklós tábornok özvegyének, Podmaniczky Anna Máriának szalonjában. Kazinczy is úgy emlékszik vissza Beleznainéra, mint aki »Pesten legszebb házat tarta« [92]. »Ajtója nyitva vala minden idegennek, minden magyarnak és nem magyarnak, ha születés vagy érdem ajánlották.« Az *Uránia* ajánlása is mint előkelő és kulturált otthont írja le a főúri özvegy házáat, »a tiszta vidámság hajlékát, a csinos társalkodás piacát a hazafi nemes kérkedéssel mutatja, és örömmel keresi az idegen, ha szíve egyenes, méltó hálaadással. Ha melle elfoglalt, pirulva hágy el, mert talált a nemzetnél, melyet büszke megvetéssel vadnak vélt, udvari csinosságot és szabad társalkodást, kezet fogva pallérozott erkölccsel...«

Többek véleménye szerint az *Uránia* megjelenését a szabadkőművesek segítették elő. Ez több okból nem valószínű. Annyi bizonyos, hogy a szabadkőművességgel kapcsolatban álló Rózsarend vezetői között Beleznainé rokonságát is ott találjuk [93]. A női szabadkőműves szervezkedésnek kulturális szempontból való fontosságára, mint láttuk, Kazinczy is rámutat. Beleznainé művelt és magyar szellemű szalonja minden bizonnyal sok ösztönzést adott Kármánnak, inspirálta a folyóirat határozott irányvonalát, a női közönség felé fordulását.

A folyóirat *Bévezetése* már egyenesen kimondja, hogy »a szép nem az ízlés uralkodónéja. Lány érzések hatalmasabban elfogadja mindazt, ami szép«. A szentimentalizmus hatását is magába fogadó új irodalom a szívre kíván különösen hatni, és ezért keresi elsősorban a nők körében olvasóközönségét. Nem zárja ki természetesen a komoly férfiakat sem, sőt nemes vetélkedést kíván támasztani a két nem között. Még tovább megy az *Uránia* kiadói által a *Magyar Hírmondó*-ban megjelentetett legutolsó közlemény [94]. Kármánék itt még egyszer összefoglalják célkitűzéseiket, és arra a következtetésre jutnak, hogy a nők »szorgalmas, vagy lány meleg nevelésétől s csinosodásátul függ majdnem minden a köz társaságban; sőt hozzá merjük azt is adni, hogy ezeknek helyes formálása teheti jobba egész helyheztesünket«.

Az *Uránia*, fontossága tudatában, következetesen érvényesíti kitűzött programját. Szinte valamennyi közlemény, regény, novella, elmélkedés, tanítómese mind a nők nevelését szolgálják. Nekik szólnak a közölt kották és receptek is, de a nőknek kíván tetszeni a folyóirat szép papirosa, a csinos betűk és a kötetek rózsaszín borítékja is. A kiadók tudják, hogy a hasonló célú külföldi folyóiratokkal versenyképes magyar terméket kell művelt asszonyaink kezébe adni. Meg kell mutatni, hogy magyarul is lehet szépen és szórakoztatóan írni. Íiszen nem is lehet csodálni, ha a magyar nők elszoktak attól, hogy imádságos könyveken vagy ponyvára került széphistóriákon kívül mást is olvaszanak magyarul. A modern ízlésnek megfelelő kellemes olvasmányokat csak német vagy francia nyelven találhattak. — Már a bécsi testőrök

körében is él a törekvés e hiány pótlására. Báróczi Sándor *Kassandráját* az ifjaknak, »de mindenekfelett a világnak legdíszesebb ékességére lévő szép nemnek« szánja, mert tudja, hogy az idegen nyelven nem értő magyar nők nem találnak olvasmányt, »ha csak a véres hadakozásokról írott történetjegyzéseknek olvasásával nem akarják gyenge természeteket irtóztatni, vagy pedig a nyulak históriájával s más ahhoz hasonló meséskönyvecskékkel a gyermekek között idejeket haszontalan vesztegetni« [95].

A felvilágosodás korában végre nálunk is elérkezett az ideje annak, hogy a nőket felnőtt emberszámba vegyék, számukra is írjanak, s a nemzeti kultúra ápolásába bekapcsolják őket. Az *Uránia* célkitűzése az, hogy az új magyar nőtípus kialakulását segítse. Ez a nőtípus a polgárosodás irányába mutat. A *Fanni hagyományai* előszavában (*Egy szó az olvasóhoz*) arra mutat rá Kármán, hogy nemcsak a história nagy alakjai, az Attilák és Sándorok érdemlik meg az örök emlékezetet. »Minden embernek neve, aki azokkal a tulajdonságokkal bír, melyek a jó ember, jó polgár, jó atya, jó barát kötelességei, megérdemli, hogy a késő nyom nevezze.«

A nők között sem csak a Kleopátrák és Aspasiák emlékét kell fenntartani. Azokról is emlékezni kell, kik egyszerű, dolgos, szerető anyák, feleségek és leányok voltak. Egy ilyen tisztaszívű, szerencsétlen sorsú ifjú személynek életét örökíti meg a magyar irodalom első regénye, a *Fanni hagyományai*.

A szentimentális kisregény és az *Uránia* más darabjai is helyesen ragadják meg a női kérdés lényegét a bomló feudalizmus körülményei között. A nő jobban érzi az osztálytársadalom bénító kényszerét, mint a férfi. A vele való brutális rendelkezés a legvilágosabban a női élet akkori legfontosabb eseményénél, a házasságnál mutatkozik meg. A polgárosodás irányában mutató új női típusért való harcában azért foglalkozik Kármán annyit a házasság kérdésével. Az igazabb, szabadabb emberi életért, a szív jogaiért vívott harcnak az egyéni szerelem és a házasság az egyik legkonkrétabb társadalmi küzdőtere.

Fannit az hervasztja a sírba, hogy apja, a zarnoki természetű vidéki nemes úr, útját állja boldogságának. Ellenzi tiszta szerelmét, mert leánya jövődjéjében csak a származást és a vagyont keresi. A *Szeretet és házasság* c. elmélkedésben azt vizsgálja az író, miért olyan sok a szerencsétlen házasság. A feleletet az emberi természetben, de még inkább a társadalmi viszonyokban találja meg. A feudális viszonyok között, vagyis »minálunk a házasság úgyszólván csak nevével és ceremóniáival különbözik a barbarusok rabvásárlásaitól«. Nálunk »az arany nehézsége alatt megfojtatik a szeretet«. — De baj van nevelésünkkel is, különösen a lányok nevelésénél: »ahol fő és szív nincs, vagy amely annyit tesz, nem jó formálást kaptanak: ott nem lakhatik tiszta s állandó szeretet«. A fő és szív, az értelmi erők és az érzelmek harmónikus kiművelését kívánná meg a neveléstől Kármán. A legszebb értelemben vett polgári humanizmusnak a követelménye ez.

A házasság témáját, tehát a legfontosabb női kérdést variálják hasonló szellemben a folyóirat más közleményei. *Egy új házas levelei*,

A módí, a mesék és az anekdoták is. Kevésbé közvetlen a téma agitációs kifejtése *A fejveszteség* és *A kincssásó* c. novellákban. — A nők kedvéért közli Kármán Eliza és Petrarca remetesége c. fordításait is, egyszerre akarván ideális, imádott nőalakokat bemutatni, és igazán szép, de igazán igényes olvasmányokat is adni a magyar asszonyok és lányok kezébe.

IX.

A nemzet csinosításának még néhány gyakorlatibb természetű problémájáról kell röviden szólnunk. Az egyik az *irodalomszervezés* kérdése. Magyarországnak 1541. óta nincs fővárosa. Pest és Buda a török kiűzése után is csak lassan fejlődik, és az országot Bécsből irányítják. Még az irodalom megújulása is innen indul ki. Az ország megújuló szellemi életének szüksége volna egy középpontra. Erre legjobban megfelelne a központi fekvésű ősi főváros, melyet egykor Mátyás udvarának fénye koszorúzott. Toldy Ferenc Kármánnak tulajdonítja azt a gondolatot, hogy Pestet kell az ország szellemi középpontjává kiépíteni. »Messzeható eszme volt az, — írja 1854-ben [96] —, melyet Kármán József egy nevezetes írói estvényen indítványozott Schedius Lajosnál 1793-ban: Pestnek irodalmi központtá tétele. Hálával emlegette a bécsi magyarok, a komáromiak, a kassaiak, debreceniek s az erdélyiek buzgó tevékenységét, de míg Pest nem ragadja meg a kormányt, úgymond, addig a dialektusok be nem fognak egy egységes könyvnyelvbe olvadni, addig az elszórt tartományi irányok nem termik meg azt az országos irodalmat, mely maga egyenlítheti ki a nyelvet, az ízléseket, az egyének differenciáit, addig a vidéki igyekezetek vidékeikre maradnak szorítva.«

Toldy előadása a már igen öreg Schedius elbeszélésére támaszkodik. Több okunk van az öreg tudós emlékezőtehetségében kételkedni. Hiszen már Bessenyei György is tett kísérletet 1779-ben éppen Beleznai Miklós segítségével magyar irodalmi társaság megalakítására Pesten. Az is valószínű, hogy az 1790-es évek pezsgő szellemi légkörében mind erről szó is esett. Feltűnő azonban, hogy Kármán folyóiratának három kötetében és a *Magyar Hírmondó*-ban közzétett különböző jelentéseiben egy sornyi célzás sem történt olyan tervre, mely Pest irodalmi központtá tételét célozta volna. Kármán sokat beszél a magyar nyelv fejlesztéséről, de sohasem szól a dialektusoknak egy egységes irodalmi nyelvbe olvasztásáról. *A nemzet csinosodása* részletesen elemzi a magyar vidéki élet elmaradottságát. A kultúra legfőbb akadályát ki nem mondva is a magyar városi élet fejletlenségében látja. Mégis tény marad az, hogy nem beszél Kármán Pestről, mint irodalmi központról. Az *Urániát* ugyan Pestről küldözgették szét, ez azonban a kiadó Pesten lakásával függött össze. Valószínű tehát, hogy Schedius, midőn Toldy Ferenc ifjúkori barátjáról, Kármán Józsefről kérdezte ki, Kisfaludy Károly törekvéseit vetítette vissza egy emberöltővel hátrább a Kármán és a saját fiatalkorába.

A nemzet csinosodásának végén szó van a cenzuráról, mint amelyet sokan a tudományos élet fejlesztése akadályának tekintenek. Kár-

mán tehát nem mehet el szó nélkül e kérdés mellett. Ki kell erre is térnie, ha a kultúra akadályainak felsorolását teljessé akarja tenni. Ez az akadály azonban nem a nemzetben meglévő hiba, hanem a külső hatalom elnyomó eszköze, bár ebben az időben már a nemesség is részben egyetért vele. A cenzuráról beszélni rendkívül kényes kérdés, hiszen számolni kell azzal, hogy a tanulmány kinyomtatás előtt cenzor kezébe kerül. Azt nem írhatja tehát a szerző, hogy cenzura nem kell, hogy a cenzura akadályozza a kultúrát. Kármán tehát egyrészt kénytelen a »zabolátlan írás szabadsága« ellen állástfoglalni. Ugyanakkor azonban a ferenci reakció minden szabad gondolatot elfojtó módszerével szemben a II. József-korabeli, viszonylag szabadelvűbb gyakorlatra utal. Ebből a célból Sonnenfels József szavait idézi, melyekben az is benne van, hogy »a könyvvizsgálás határozatlan keménysége, amely az értelmén és a gondolkodás módján kegyetlenkedik, amely az illendő egyenes kimondást az írásban a vakmerőséggel öszve elegyíti, és különböztetés nélkül mindenkitől mindent eltilt, a nép világosodásának ellentáll, és azt mind a tudományokban, mind az eszméretekben, mind az ízlésben sok századokkal visszataszítja«. — Ismerjük el, hogy olyan időben, amikor Martinovicsék országos pöre már folyt, és a rémület dermedtette meg a lelkeket, ennél Kármán sem tehetett többet. Ismeretes különben, hogy a folyóíratra nem kértek engedélyt, és annak csak egyes közleményeit engedélyeztették külön-külön a cenzorral. Ezért is tartatott a helytartótanács szorgos vizsgálatot a folyóirat ügyében Kármán halála után.

Irodalmunk akkori állapotában könyv vagy folyóirat csak akkor jelenhetett meg, ha valamely tehetős birtokos nemes kifizette előre a nyomtatás költségeit, vagy ha ún. prenumeráció [97] útján előre gyűjtöttek megfelelő számú előfizetőt. Ez utóbbi igen nehezen ment, hiszen tudjuk, hogy pl. Kazinczy *Messiás*-fordítására 13 előfizető jelentkezett. — Az *Uránia* megjelenését is főúri körök pártfogásának köszönhetjük. Különösen egy hazafi volt az, »aki titkosan és rejtekbe summás adakozásával« biztosította a folyóirat nyomtatási költségeit. Az előfizetők között is az értelmiségieken kívül mintegy 25 főrangú embert és ugyanannyi főnemes asszonyt találunk. Az *Uránia* második kötetében a kiadók hálaadó örömmel hirdetik, hogy »nagy születésű és érdemű hazánk fiai és leányi« támogatják törekvéseiket, és a kulturálatlanság vádját a »középrend«-re hárítják, mely »teljességgel nem olvas...« [98].

Kétségtelenül voltak olyan magyar érzésű főurak, akik áldoztak időnként a magyar kultúrára is. Gondoljunk pl. Széchenyi Ferencre, aki gyűjteményeivel a Nemzeti Múzeum alapjait veti meg. Vagy gondoljunk az öreg Ráday Gedeonra, aki a legtöbbször — ha névtelenül is — munkatársa a legmodernebb írói törekvéseknek. Az ország általános szegénysége következtében csak a nagybirtokosok áldozhattak, de méginkább áldozhattak volna a magyar kultúrára. Az általános részvétlenség közepette íróinknak tehát a nemzet csinósítása érdekében főúri körökhöz kell folyamodniok. Bessenyei is hozzájuk intézi *Jámbor szándékát*. Csokonai megírja véleményét ugyan a főúri támogatásról a *Tempefőiben*, de mégis Koháryhoz és Széchenyi Ferenchez fordul segítségért.

Sajnos azonban még a magyar kultúra sorsa iránt némi érdeklődést mutató nagyurak támogatása is csak átmeneti jellegű volt, és 1790 után a nemesi-nemzeti ellenállás háttérbeszorulásával lassan meg is szűnt. Azok, akik egyedül tehettek volna valamit a nemzeti kultúráért, nem-törődömségből vagy félelemből elmulasztották azt. A rövidéletű folyóiratok és a modern írói törekvések így vagy úgy a felvilágosodás árulkodó jegyeit hordták magukon. A főrendűek nem kívántak abba a gyanúba keveredni a 90-es évek közepe után, hogy felforgató eszméknek a támogatói. Illúzió volt csupán, hogy Kármán is hitt a főúri körök támogatásának. Bár az *Uránia* három kötete ennek köszönheti létét, valószínűleg ennek köszönhető Kármán nemzetnevelő programjának néhány túlságosan óvatosnak tetsző megfogalmazása is. Olyasmira gondolok, mint midőn a *Bévezetésben* nemzeti nyelvünk virágozását »jó királyunk akarattjára«-val megegyezőnek tartja, vagy midőn *A nemzet csinosodása* végén az igaz literátor kötelességei közé sorolja, hogy »a jobbágyot meggyőződésből való kész engedelmű jobbágygá, az uralkodót a szívek uralkodójává« tegye [99].

X.

Végezetül szóljunk röviden a folyóiratnak és Kármán *gondolatainak fogadtatásáról*. Már említettük, hogy a felhívásra az első kötet kiadásáig mindössze 104 előfizető jelentkezett és ezek száma később sem szaporodott. De nemcsak előfizetője volt kevés a folyóiratnak, hanem munkatársa is. A megjelent darabok legnagyobb részét bizonyíthatóan Kármán írta, a szerkesztőtársak közül Pajor Gáspár kisebb fordításokat, Schedius egy rövid értekezést ad. Rajtuk kívül csak a fiatal Csokonai küld be néhány verset, Versegly pedig egyetlenegy költeményét. Hibául lehetne felróni, hogy Kármánék nem igyekeztek megnyerni a féltékeny Kazinczy pártfogását. Kazinczy meg is jegyzi Kiss Jánosnak a folyóiratról: [100] »Nekem eránta nem írtak, és gyanítom, hogy reá okok, jó okok volt.« Tudnunk kell, hogy ő éppen ezidőtájt, 1794-ben újra kísérletet tesz arra, hogy saját folyóiratát, az *Orpheust* feltámassza. Különben az *Uránia* első kötetéről is nyilatkozik, nem nagyon hízelgően [101].

Kármánék egyáltalán nem igyekeztek a mindenáron való elzárkózásra. A második kötet előszavában mindenkit hívogatnak munkatársul. Hogy mégsem sikerült munkatársi gárdát szervezniök, annak magyarázatát aligha a szerkesztők magatartásában, ügyetlenségében, vagy az irodalmi vezérek versengésében kell keresni. Az *Uránia* megindulásakor a reakció már teljes erővel érvényesült. Alig jelent meg az első kötet, 1794 nyarán letartóztatják Martinovics Ignácot és társait. Decemberben börtönbe kerül Kazinczy is. Batsányi Jánost régóta üldözik *A franciaországi változásokra* c. verséért. Akit pedig nem fognak el, elhallgat, és megkezdődik a magyar irodalom egyik legsúlyosabb korszaka. Kármán még 1795 tavaszán összegyűjti a negyedik kötet anyagát, de ez már hirtelen halála miatt nem jelenhetik meg.

Mi volt Kármán nagyszerű gondolatainak fogadtatása és sorsa?

A korban egy recenzió jelenik meg az Urániáról *A Magyar Merkurhoz tartozó Bibliothekában*, 1795 májusában és júliusában, Bécsben. Ez a korabeli kritika, bár valószínűleg Kármán valamelyik bécsi barátja írja, nem ismeri fel sem a *Fanni hagyományai* kivételes értékeit, de nem ért egyet *A nemzet csinosodásának* alapvető gondolataival sem. Nagyrészt »helyes elmélkedés«-nek mondja, »mellyel mindazonáltal sokakban ellenkezőképpen gondolkodik a Recenzens«. A továbbiakban Kármánt egy megjegyzése alapján megleckézteti, hogy csak a hírnév kedvéért akar író lenni. Nem érti meg *A nemzet csinosodása* fő mondanivalóját, az eredeti alkotások sürgetését sem, azzal az indokolással, hogy juhainkat és szőlőtőkéinket is idegenből kaptuk, tanulhatunk hát tudományokban is a külföldtől. Félreérti a magát meg nem nevező kritikus Kármánnak a mezei életre vonatkozó gondolatait, és védelmébe veszi a mezőgazdaságot, amely mellett »akinek kedve van hozzájuk, tisztelheti és csendességben gyakorolhatja a muzsákat«.

Kármán levelezést kezdett az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titoknokával, Aranka Györggyel is. Aranka levelei elvesztek vagy lappanganak még, de Kármán válaszából látjuk, hogy tőle is hiába várta »a munkának öszvességgel való ítéletét«. Nyelvi kifogásokon túl semmi egyebet nem kapott tőle. Kármán meg volt győződve arról, hogy szándéka helyes, de szerette volna tudni, hogy gondolatai visszhangra találnak-e. Ezt csak »az olvasó-közönség, az értelmes hazabéli tudósok« mondhatták volna meg [102].

Csak néhány adatból következtethetünk arra is, hogy mennyiben olvasták az *Urániát* megjelenésekor és a következő évtizedben. Ezek a gyér nyomok is megszűnnek 1808-ban, Pápay Sámuel irodalomtörténetével [103]. Szerinte a folyóirat »minden megkívánható tökéletességgel« fel volt ruházva, és »beillett volna Európa elsőbb dámáinak csinos kezeibe is«. Mégsem juthatott tovább a harmadik kötetnél, mivel »... dámáink már ekkorra majdnem egészen idegenekké válván, nyelvünket nem igen értették, a középrendnek pedig magyar ízlése még nem volt annyira kifinomodva, hogy a gráciáknak igaz kellemeit *Urániában* érezhette volna«.

A korban az egyetlen, akinél Kármán gondolatainak hatását felfedezhetjük, a folyóirat fiatal munkatársa, *Csokonai Vitéz Mihály*. Csokonai igen nagyra becsülte Bessenyeit, akitől Kármán is sokat tanult. Munkatársa az *Urániának*, és biztosan megkapta az utolsó kötetet is *A nemzet csinosodásával*. *Cultura* c. vígjátékában említés történik sajnálkozva a folyóirat megszűnéséről.

A teljesség igénye nélkül hasonlítsuk össze röviden Kármánnak és Csokonainak felfogását a nemzet csinosodásáról. A legfontosabbnak azt tartom, hogy Csokonai *Cultura* c. vígjátékában az európai és a magyar művelődésnek olyan ötvözetét mutatja be, mely egyezik alapvetően Kármán elgondolásával. Szembenáll a darabban Szászlaki, az idegen majmoló és magyarságából kivetkezett úr Tisztessel, a művelt magyar úrral és családjával. Szászlaki is kénytelen elismerni, hogy »ez az úr nem ideota magyar. Kastélya és háza környéke csinos és együgyű, pedig a magyar minden dolgában vagy ronda, vagy buja és amiatt vagy

paraszt oconomus, vagy pankrot gavallér«. Tisztos házában az *Uránia*-ról beszélgetnek, Lavotta szerzeményeiből játszanak. De a ház leánya olyan szép lélek, aki Schiller Haramiáiból is dalol, akinek udvarlója, Lehelfi német regényt hoz ajándékba. Az európai kultúra igazi értékeit átveszi tehát ez a tisztos magyar ház. Úgy tartják, hogy hasznos a külföldi utazás is, de a külföldmájmolás éppen olyan veszedelmes a szívnek, a bölcsességnek, sőt a nemzeti karakternek, mint a porban szennyező alacsonyosság. A ház meghalt asszonya is »egy valóságos kipallérozó magyar dáma volt«, aki »választást tudott tenni a bécsúszott külföldi módok és szokások között...« Ezért családja nem is korcsosodott el. A külföldieskedés nem kultúra, a grób magyarság sem kultúra, és vétek a kultúra ellen az is, ha a zsidót nemzetiért gyűlöljük.

Csokonainak Koháryhoz és Széchényihez 1797-ben, illetve 1798-ban intézett leveleiben [104] Kármánnak sok gondolatára ráismerhetünk. Ilyen alapvetően az 1790-es nemzeti felbuzdulás megítélése, melyről sokat hittünk, de amely eltűnt. »Visszabuktunk az éjszakába!« Csokonai is siratja és félti a nemzeti karaktert, annak a magyar literatúrához hasonló ügyefogyott állapotját. Csokonai is vallja, hogy a nyugati nemzetek messze előttünk járnak. Mi még gyengélkedő nemzet vagyunk, melynek édesség kell, mint a gyerekeknek. Ezért a nemzet kiművelését a poézison kell kezdeni. Más műveiben Csokonai is tudatosan hangoztatja az eredetiséget. A *Lilla*hoz írt előszavában ünnepli Kisfaludy Sándort, mint az első magyar költői zsenit. Az *alkalmatosságra írt versei*hez szánt előszavában ír a költői ihletről. Kármánhoz hasonlóan különbözteti meg a költészetet a versgyártástól. A poézisnek ugyanazt a szerepet szánja, mint Kármán: »... a szózatoknak szaporításában áll a nyelvnek bősége, a nyelvnek bőségében a literatura kezdete, a literatura pedig követ, mely utat egyenget a fontosabb tudományoknak [105].

A nyelvújítás kérdésében sem tér el lényegesen Kármán és Csokonai felfogása. Kármán is hangoztatja, hogy nyelvünk szűk és szegény, és bár a nyelv erőszakos újításától félti a közérthetőséget, nem elvi ellensége az újításnak. Ha az új szók nem is éppen kedvesek előtte, és bárcsak »ritkán és nagy tartózkodással« merészel csak néha-néha egyet alkotni, mégis azzal zárja Arankával a vitát, hogy »... mivel elmúlhatatlanul kell gazdagításán nyelvünknek igyekezni, tehát, aki bízik magában erejében, próbálja bár! teremtsen bár!« — Csokonai közfelfogás szerint neológus volt, az újításnak híve. Ő azonban inkább a nyelv belső gazdagságát akarta feltárni. A »... pajkos szófaragóknak törvénytelen ágyból született, csonka, béna idéltlenjeik«-ről [106] az a véleménye, hogy azok megfúlnak önnön bölcsőjükben. A nyelvújításnak általa kifejtett programja csak kevésbé különbözik a józan orthológia felfogásától. Ezért is volt lehetséges az, hogy a nyelvújítás később kibontakozó harcában a valóban maradi orthológusok Kazinczy ellen játszhatták ki Csokonait.

Egy ponton azonban Csokonai *messzebb lát* és gyökeresebben fogalmazza meg a nemzet csinosodásának programját Kármánnál, *ti. a nép és a régi magyar irodalom, a nemzeti hagyományok szerepének megítélésében. Kármán keveset beszél a népről. Említi ugyan*

a bárdolatlan magyart véghetetlen pusztáinkon, aki » . . . egészségesebb itélettétellel van felruházva, mint amott a csinos külföldi az ő kevély városaiban . . . « A telekjeinken vegetáló cím nélkül való, tehát paraszti földművelőket is meglátja, egy meséjében elítéli a ragadozó madarakat, amiért »a szegény paraszt háza felett szállonganak, és jószágát pusztítják«. Kármán azonban mégis izig-vérig városi polgár, és nem látja meg még a népben szunnyadó erők felhasználásának lehetőségét. — Csokonai említett szindarabjában, az igazi kulturált magyar úr udvarában már népdalokat énekelnek, kanásztáncot járnak, és dudaszó hallatszik nem gúnyolódó szándékkal. Maga Tisztes is majdnem eljárja örömeiben a kállai-kettőst. De házában a Rákóczi-nótát is éneklük, melytől pedig Bécs jobban félt, mint egy egész ármádiától.

Csokonai a magyar nemzet csinosodásában nagy szerepet szán a népnek. Ennek nyelvéből kell megújítani a magyar irodalmi nyelvet is, mert a szegény községnek ma is több zsenije van, mint a tudós községnek, és mer új dolgokat új névvel nevezni. De van mit tanulnunk a 16—17. század elfelejtett íróitól is. A felvilágosodott Csokonai talán minden írónknál többet tanul a külföldtől, egész Európától, de élete végén úgy találja, hogy a magyarság szellemi megújulásához nemcsak a csinos külföldre, hanem a magyar népi hagyományra és irodalmi hagyományra is kell támaszkodni [107]. Csokonai tehát pontosabb meghatározását adja Kármánnál a nemzeti jellegnek, a nemzeti inspirációnak, és rámutat annak ma is buzgó forrásaira. Követi tehát Kármánt, de egyben tovább is fejleszti gondolatait, és előfutárává válik irodalmunk népi-nemzeti megújulásának, Petőfinek és Aranyinak. Kármán is támaszkodik a magyar régiségre, bár erről nem beszél. *A fejvesztesség* c. elbeszélésének tudatosan archaizáló stílusában a legjobb magyar irodalmi hagyományt, a 16. század velős magyarságát újítja fel [108]. Csokonai azonban a népköltészetben már az ősi magyarságot fedezi fel, és a honfoglaló Árpádról akar eposzt írni. Megvédi és a hagyománnyal igazolja a hun-magyar rokonságot egyes német tudósokkal szemben. Nála tehát teljesen kifejtve előttünk áll mindaz, amiből a felvilágosodás ihletésére a magyar tudományt és művészetet európai szinten, de igazán magyarul, magyar módra meg lehet majd újítani. Megújuló művelődésünk eme nemzeti jellegét Kármán csak megsejtette és felvilantotta, de a teljes kifejtés dicsősége a Csokonaié marad.

Kármán gondolatait alig értette és méltányolta valaki korában. Csokonai nem érthette meg legfontosabb műveinek megjelenését. A költői hagyatéka körül támadt harc jó időre eltakarta igazi nagyságát és jelentőségét. Azt mondhatnók tehát, hogy gondolatai a maguk korában nem hatottak. Ezzel a sorssal mindketten tisztában voltak, érezték, hogy csak haláluk után, talán csak századok múlva válhatnak hatóerővé nemzetük életében. Ez a körülmény azonban jelentőségüket és nagyságukat nem csökkentí. Nemzetünknek egy sorsdöntő fordulatánál világosan meglátták a fejlődés objektív irányát, nemzeti művelődésünknek a haladás és a nemzetiség együtthatásában való megújulását. A nemzet csinosodása érdekében az eredeti alkotó zsenik megjelenését sürgették. Ők maguk voltak az elsőszülöttek, tudósok, írók és költők egy személy-

ben, kiket a nagy magyar alkotók szakadatlan sora követ máig. A magyar kultúra pedig azóta is és a jövőben is az általuk felismert úton érhetett el és érhet el egyre újabb diadalokat: a nemzetközi haladásnak és a magyar nemzeti jellegnek nemes ötvözetében.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

- [1] A holmi, XXIX. Hajdani haza.
- [2] Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. Bp. 1908. — H. J.: A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei. 5. Az irodalom nemzeti jellegének elmélyülése. Kármán József. Egyet. előadás, 1933—34. Tanulmányok, 136—142. l. (Bp. 1956.)
- [3] A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1957.
- [4] Pays, a békességes tülésnek payssa, Isten kegyelméből minden rendbéli embereknek vigasztalásokra... Csiki Kalastromban, 1682. Bevezetés.
- [5] Mentség. Kolozsvárott, 1698. 38. §. 6. c. pontban.
- [6] Közli Kiss Áron a Figyelőben, I. 175—176. l.
- [7] Bessenyei 18. századi közvetlen előzményeit részletesen feldolgoztam Bessenyei elődei és kortársai c. dolgozatomban. (Egri Ped. Főisk. Évkönyve, III. 1957.) — Szeretném itt is megmondani, hogy e problémafelvetéssel nem volt szándékomban a magyar felvilágosodásnak vagy Bessenyeinek jelentőségét csökkenteni, és az irodalmunkban 1770. körül jelentkező új határvonalait elmosni »téves következtetésekkel«. Én csak az új jelentkezésének módozataira akartam rámutatni, elsősorban a nyelvűvelő mozgalom Bessenyei előtti előzményeire.
- [8] Jámbor Szándék. 1781. Bevezető sorok.
- [9] Magyarság. 1778.
- [10] Bessenyei Györgynek. A Bessenyei György Társasága c. kötetben, 1777. Bécsben.
- [11] A mennykő háritó dárdákról. — Barcsainak a Tudományok nevedekéről írt versére válaszol. (Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, 1789. 209—211. l.)
- [12] Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről. 1760. — Apollo szájába adja e sorokat, Mária Theresiahoz intézve! (Költeményes holmi egy nagyságos elmétől. 1787. 58. l.)
- [13] A régi időket óhajtja. (I. h. 29. l.)
- [14] Tokajban való érkezés télen.
- [15] (Ültess jázmin...) Anyos Pálnak, 1779. dec. 3. M. Ir. Ritk. 25. 77—78. l.
- [16] Barcsai kapitánynak. 1779. dec. 21. RMK. 23. 163—4. l.
- [17] (Scytháknak védelmök.) Anyos Pálnak, 1779. dec. 29. M. Ir. Ritk. 25. 78. l.
- [18] Barcsai kapitánynak. 1780. jan. 5. RMK. 23. 166. l.
- [19] A kávéra. M. Ir. Ritk. 25. 45. l.
- [20] Barcsainak. 1782. RMK. 23. 180. l.
- [21] A holmi, XXI. Magyar kezdet. 182. l.
- [22] A magyar néző. 1779.
- [23] Rajnis József: A magyar Helikonra vezérlő kalauz. (Pozsonyban, 1781.) II. köny. Régulák. Elöl járó beszéd. »Szeretem édes hazámat, s ugyan azért a magyar nyelvet is szeretem, jól tudván, mely szorosán légyen összekapcsolva akármely hazának szerencséje a maga tulajdon nyelvével... bizonyítják egynéhány hatalmas népeknek elnyomorult maradéki. Nyelvökkel együtt virágozott szerencsájök, nyelvökkel együtt elfogyatkozott.« Decsy Sámuel: Pannoniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv c. röpiratában (Bécsben, 1790.) így fogalmazza ezt meg a jövőre nézve: »Valameddig a magyar nemzet anyai nyelvét serényebben nem műveli, és azt közönséggé nem teszi az egész hazában, addig sem természeti, sem erkölcsi, sem polgári állapotjára nézve boldog nem lehet.« (Egyik fejezet címe.)
- [24] A formalista, minden-áron való nyelvűvelésre jó példa Kalmár György: Prodromus... c. munkája. (Pozsoni, 1770.) Thesaurus Hungaricus: hungarice: Valóságos Magyar ABC címen több ezer magyar hexametert »gyárt«. Honfi-

társait is biztatja, írjanak bármiről, ami eszükbe jut, csak írjanak és magyarul. »Mondom azért, s kérlek, Magyarom, gyakorold magad ebben, Óránként irogass, ha lehet: ha nem, avá' naponként: Hogy ha nem is minden nap: avagy csak minden hetenként. Nyerj te magadnak időt; a dolog mint hozza magával, Szánj e dologra s időt: az idő mint hozza magával. Minden két heteken írhatasz száz verset avá' ötvenet, Másnak is adj ösztönt; s irass huszat va' kevesbet...« Ez a felfogás tenyésztí, növeli nagyra a korban a műkedvelő verselgetést.

- [25] Előszőr a Kassai Magyar Museumban, 1788-ban. I. l. 75. l.
- [26] Bessenyei Györgyről és annak munkáiról. Kassai Magyar Museum. 1788. (Magy. Kl. 202—208. l.)
- [27] Pannoniai Féniksz... 68. l.
- [28] I. h. 70—71. l.
- [29] I. h. 83. l.
- [30] Cultura. II. felv., II. jelenés.
- [31] Levele a magyar kancellárhoz 1784. áprilisában. Vö. Szilágyi Ferenc: A germanizálás történelméből a két magyar hazában II. József alatt. 1876. 7—9. l.
- [32] A Magyar Hirmondóban. Idézi Bánóczi József: Révai Miklós élete és munkái. Bp. 1897. 121. l. — Péczeli József nyilatkozata: Minden Gyűjtemény. 1790. Boldogasszony hava 23-án.
- [33] Hivatalba vezető beszéd, melyet a kassai tudománybeli megye nemzeti iskoláinak legelső királyi visitoraihoz tartott Kassán, 1789. — Kazinczyról és a jozefinizmusról a legújabb írás S. Hecksch Ágnesé: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. Ped. Szle 1956. 1—2 sz. 74—108. l.
- [33a.] Vö. Benda Kálmán: A magyar jakobinus-mozgalom története. Bp. 1957. 16—22. l.
- [34] Erről bővebben l. Némedi Lajos: A németiség magyar szemmel. Debrecen. 1935. 40—56. l.
- [35] A régi magyar viseletről. (A nagyszombati nemes ifjúsághoz.) RMK. 23. 87—89. l.
- [36] Péczeli József ismertetése »tekintetes Kazinczy Urnak a normás iskolák látogatójik előtt tartott beszédéről«. Minden Gyűjtemény, 1790. Bőjtelő hava. 6.
- [37] Dugonics András Följegyzései. Az első rész az Etelkának kulcsa. (Kiadta Szinyeyi József, Bp. 1883., az Olcsó Könyvtárban.)
- [38] Kazinczy László Kazinczy Ferencnek 1790. június 22-én. Kaz. Lev. II. 75. l.
- [39] Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonnak 1788. jún. 21. Kaz. Lev. I. 191. l.
- [40] A falusi nótáriusnak elmékedései, betegsége, halála és testámentuma... Pozsony. 1796. — A bajusról való felfogás eléggé általános lehetett a korban, a maradiaknál. Szaitz Leo, aki nem gyanúsítható meg a felvilágosodás terjesztésével, így vélekedik: »Ugyan ezt lehet elmondani a bajusról is (ti. mint a nemzeti viseletről), mely is ekkoráig mindenkor egyik fő címere volt az igaz magyarnak, mely a magyart leginkább különbözteti a németektől, franciáktól, s más afféle bajusztalan nemzetektől.« És csak ezután beszél a magyar nyelvről, éppen úgy, mint Gvadányi, Máriafi István (Szaitz álneve): Igaz magyar... I. Irá Párisban és Berlinben, 1785. I. rész, I. cikkely: Kik legyenek igaz magyarok?
- [41] Csillag néző Sajnovics és Heli hibái cáfoltatnak. (Két nagyságos elmének..., 230—234. l. — Vö. Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathy. Bp. 1952. 32—33. l.
- [42] (Kedvezzenek mások a Muzsának...) Bessenyei Györgynek. 1772. M. Ir. Ritk. 25. 66. l.
- [43] Bessenyei György: Magyarországnak törvényes állása. 1804. Jámbor Szándékában is napkeleti nyelvnek vallja a magyart.
- [44] Kultsár Istvánhoz, 1802. okt. A Harsányi—Gulyás kiadás, II. 2. 729—730. l.
- [44a.] Vö. Benda Kálmán: I. h. 21. l.
- [45] Kazinczy Levelezése, IV. 240. l. (1806. július 24.)
- [46] Uo. IV. 259. l. (1806. augusztus 8.)
- [47] A magyar irodalom a felvilágosodás korában. 1957. 80. l.
- [48] Kazinczy László Kazinczy Ferencnek 1789. június 19-én: »... régen csudálkoztam én azon, hogy a te Aufklärungod olyan későn wurde reif... Elhidd,

hogy nagy boldogság az világ bolondságain nevetni. — Ja, Bruder, beharre dabey, dass die Richtschnurr von allen die Vernunft sei. — Nevetek én azon és akkor is nevettem, mikor nekem azt akartad demonstrálni, hogy a Trinitas sit aliquid possibile... dieses bleibt ewig eine Phantasie fanatischer Köpfe. Ein neuer Bund unserer Freundschaft die Einigkeit auch in diesen Grundsätzen...« (Kaz. Lev. I. 391—2. l.)

- [49] Kaz. Lev. II. 51—52. l. (1790. március 25.)
- [50] Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez. Kvár, 1791. — Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. A Magyar Nyelvmívelő Társaságról újabb elmélkedés. Kvár, 1791. — Kiadta mindkettőt újra Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Iratai c. kötetében (Bukarest, 1955.)
- [51] Az idézet az Újabb elmélkedésből: II. szakasz. A nyelvmívelés második közönséges tárgyáról, az esméret terjesztéséről. A Jancsó-kötetben a 112. l-on. — Aranka tudományos ismeretterjesztő terveiről és munkásságáról, l. bővebben: Némedi Lajos: Aranka György. Természet és Társadalom. 1954. július.
- [52] Kármán írásainak rövidegét tekintve, nem tartom szükségesnek az idézetek helyét pontosabban megjelölni a továbbiakban. A Magyar Klasszikusok szövegét használom. (Válogatta Némedi Lajos, sajtó alá rendezte Némediné Dienes Éva.)
- [53] Eldorádó. Egy monda. Id. kiadás, 239. l.
- [53a] Benda Kálmán: I. h. 73. l., 7. jegyzet.
- [54] Vö. Pukánszky Béla: Herder intelme a magyarsághoz. E. Ph. K. 1921., 35—39. és 83—90. l.
- [55] A Kassai Magyar Museum Bévezetésében.
- [56] Barczafalvi Szabó Dávid Szigvart-fordításának bírálatában, a Kassai Magyar Museumban, II. negyed, 180. l. — Ráday elvei részben ugyanazok. Vö. levelét a Kazinczy levelezésében 1788. január 4-ről, I. 159. l.
- [57] Waldapfel József is úgy foglalja össze a helyzetet (i. h. 64. l.), hogy egyelőre (1795 körül) azok győztek, akik »minden újítást éppúgy nemzeti veszedelemnek nyilvánítottak, mint az idegen nyelv behozatalát...«, vagyis a II. József elleni tiltakozó mozgalomnak a maradi szárnya. — Azt hiszem, az újítást itt közelebbről meg kell határoznunk. A nyelv fejlesztésével, szókincsében és stílusban való megújításával minden jelentős írónk egyetértett ekkor. De ugyanilyen egyértelműen tiltakoztak a Barczafalvi-féle erőszakos szógyártás ellen, Csokonait sem kivéve! a jóízlés nevében. A reakció csak külső hatalmi eszközökkel győzött 1795 körül, de az irodalomban nem kerekedtek felül a maradiak. Az orthologia és a neologia ekkor még nem két tábor lobogója élcsen elkülönülő frontokkal. Deme László is leszűkíti a nyelvújítás fogalmát (A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. Nyelvünk a reformkorban c. kötetben. Bp. 1955. 12. l.) és így jut arra az eredményre, hogy miként »Martinovicsék elfogatása és súlyos elítélése a reakció győzelme a politikában... az 1795-ös esztendő »az orthologia sorozatos és kellő erővel meg nem válaszolt támadásainak eredményeképpen az marad a nyelvújítási harcban« is. Szerinte tehát »a nemzetté válás törekvése minden vonalán megszakítva, legyőzötteen lép át a következő korszakba...« A Kármán fejtegetései bizonyítják a legjobban, hogy a magyar haladás ügye, az igazi nemzettéválás folyamata nem volt teljesen a nyelvműveléshez kötve, de különösen nem függött ez a nyelvújítás egy erőszakos fajtájának diadalától.
- [58] Isteni igazságra vezérlő kalauz. Posenban, 1613. Bevezetés. Azt is hozzáteszi még: »Azon igyekszem, hogy a régiek nyomából ki ne lépjem...«
- [59] A fordításról. Magy. Kl. 195. l.
- [60] Erkölcsi prédikációk. 1790., I. kötet. Bevezetés. XXVIII. l.
- [61] Először a Figyelőben. 1905. »... fogunk-e itt mi valamikor affélet csinálni, amit mostanában különösen nagy erővel csinálnak a népek? Azért vagyunk-e itt, hogy teremtsünk lelkünkkel valamit a lelkünkől, ami olyan, mint a lelkünk? Valamit, ami a mienk, ami nemcsak más, mint — más, de méltó ékesége lehet felemelt fejünknek... vércse-e a magyar géniusz, vagy ügyetlen szajkó madár, vagy Pallas Athéné szent madara, keresem a jeleket.« (A Valomások és tanulmányok c. kötetben, a 78. l.)

- [62] Pályám Emlékezete. I. (1759—1783.) 1775-ben történt.
- [63] Erdemes legalább itt elismételni, amit a költői zsenialitásról ír Kármán A nemzet csinosodásában: »A felséges és érdemes költők... hatalmas szava a pusztá vadonyokat megnépesíti, lelket önt az érzéketlenekbe; a költemény, szép színei által elragad, tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük és az istenek társaivá leszünk... Apolló leszáll az egekből, és lantját nekik kölcsönzi, az ő fuvallása felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek. Ez a tűz az igaz költők esmértető bélyege... A mérész képek, az eleven költés, ... az az enthusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és a nem tudom mi a szókbán és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet.«
- [64] I. h. 82. l.
- [65] A nagy francia Encyclopedia íróit megvédi, szerinte azokat csak »a korcs tudós« gyalázza. (Bévezetés.) -
- [66] Részletesebben erről I. Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800. táján. Bp. 1943.
- [67] Pozsonyban, 1748-ban. A Kegyes Olvasóhoz intézett bevezetésben. Az egész tképpen egy frissen katolizált ember erősítése hitében.
- [68] Florinda, azaz Spanyolországnak ezen grófkisasszonyon a Roderig királytól tett erőszak alkalmatosságával a maurusok által lett elfoglaltatásának rövid históriája... Nagyszében, 1756. — Nagyreszt verses földrajz. A verses forma és a szenzációt ígérő cím csak csalétek.
- [69] (Kedvezzenek mások a Muzsának.) Bessenyei Györgynek, 1772. március 24. M. Ir. Ritk. 25., 67. l.
- [70] Kazinczy Ferenchez írt levelében, 1789-ből. Kaz. Lev. I. 262. l.
- [71] VI. közbeszéd. Argirust, Charicliat és Pamelát említi egy sorban, mint veszedelmes olvasmányokat.
- [72] A mi Urunk Jesus Kristusnak élete, melyet a négy evangeliomból egyet csinálván, rendbe szedett és sok üdvösséges tanuságokkal meg bővített... Pozsonyban, 1772—74. Tudósítás e könyvnek mivoltáról.
- [73] Vitéz Imrének 1789-ben. Kaz. Lev. I. 440. l.
- [74] Elegia. Megtért embernek énekje, melyet nem régen szerzett és egy megkosc-redett, de reménységgel teljes lélek képében tett fel egy nevezetes ember. Debrecen, 1775. — Sándor István és mások írtak sorokat és verseket csupa a, e, i, o, ö, ü hangokkal.
- [75] Arithmetica vagy számvetésnek mestersége. Debrecen, 1743. Előljáró beszéd. »... hasznosnak ítélem mind azok helyett magyar szókat tenni, melyeket még az asszony nép is megérthessen.«
- [76] Az Olvasóhoz. »Éppen csak írtam ezt magyarok kedvéért, S azok közt, olvasó asszonyi rendekért...«
- [77] A keresztyén ethikának summás veleje, mely ez előtt Piktétus Benedektől... irattatott... 1752. Kvárott. A fordítónak előljáró beszéde.
- [78] Littleton Györgynek... a Szent Pál apostol megtéréséről való jegyzései... Kvárott. 1785. Az Egyenes indulatú kegyes olvasó-hoz címzett bevezetés 1779-ből kelt.
- [79] Egy kisasszonynak levele kedveséhez. (Hogy az asszonyi személyek emberek. Először 1785-ben jelent meg Pesten ily címen: Báró Corberi Anna Kisasszonynak kedveséhez írt levele.) RMK. 23., 202—213. l.
- [80] Egy megmátkásodott ifjúnak. 1761. Egy nagyságos elmének, stb. kötetben, 172—196. l.
- [81] Kazinczy Ferencknek, 1789. február 7-én. Kaz. Lev. I. 269. l.
- [82] Kazinczy Ferencknek 1789. április 8-án, Kaz. Lev. I. 316. l.
- [83] Magyarság, 1778.
- [84] A holmi. XVI. Köznép. 1779.
- [85] Aranka Györgynek 1789. augusztus 26-án, Kaz. Lev. I. 448. l.
- [86] 1790. március 25-én, Kaz. Lev. II. 55. l.
- [87] Máriafi István (Szaitz Leo álneve): Igaz magyar... Irá Párisban és Berlinben. 1785. I. rész, I. cikkely. Kik legyenek igaz magyarok?
- [88] I. h. 81. és 84. l.

- [89] A magyar asszonyok prókátorai a Budán összegyűlt rendekhez. Pest, 1790. — Egy másik röpirata: A férfiak felelete az asszonyokhoz, Pest, 1790.
- [90] Külföldi játszó-szinje előtt a Prónayhoz címzett ajánlásban. Megvan a Kaz. Lev. II. 85. l-on.
- [91] 1790. Bőjtelő hava, 17. III. 224. l. A magyar öltözetről.
- [92] Pályám emlékezete. II. 1784—1794. Negyedik szakasz. 1790.
- [93] Gragger Robert: Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin, 1923. 26—29. l.
- [94] Uránia a hazához. Magyar Hírmondó, 7. szakasz. 1795. I. 565—573. l. Közli Gálos Rezső: Kármán József. Bp. 1954. 158—160. l. — A nők kulturális szerepéről: Pápay Sámuel: A magyar irodalom eszmérete. Veszprémben, 1808. 412. l.
- [95] Bécs. 1774. Előljáró beszéd.
- [96] A magyar költészet története. Pest, 1854.
- [97] Vö. Bisztray Gyula: A prenumeráció. (Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből.) Magyar századok. Bp., 1948. 177—192. l.
- [98] A már idézett utolsó jelentésben (Magyar Hírmondó) enyhítik e vádat. (»Még bántanánk a középrenget« stb.) Gálos tehát téved a közlemények sorrendjében. Vö. i. h. 64. l.
- [99] Kármán forrásai nincsenek még kikutatva. E tekintetben Gálos Rezső sem jutott biztos eredményekhez. Természetesen kapott Kármán sok ösztönzést az európai irodalomból, de mi itt most csak a magyar irodalmi előzményeket és vonatkozásokat kutattuk.
- [100] 1794. május 11. Kaz. Lev. II. 363. l.
- [101] 1794. október 6. Kis Jánosnak. Kaz. Lev. II. 384. l.
- [102] A leveleket először kiadta Waldapfel József az IK-ban. 1933. 137—140 l.
- [103] A magyar irodalom eszmérete. Veszprémben, 1808. 412. l.
- [104] A Harsányi—Gulyás kiadás. Második Kötet, második fele, 636—647. l.
- [105] Kleist »Tavasza«-ához.
- [106] Uo.
- [107] Az Anacreoni dalok nevezetes 6. jegyzetében. »Magyarjaim! literatorok! ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedő predikációkat, a szür bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára; akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteltesebb maradványait, amelyeket az olvasott és utazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek.«
- [108] Vö. Némédi Lajos: Kármán műve-e. A fejvesztés? Egri Ped. Főiskola Évkönyve. I. 1955.

NEMEDI LAJOS:

**»Die Ausbildung der Nation«
Probleme des Fortschrittes und der Nation in der ungarischen Literatur
der Aufklärungszeit**

Das Ungartum ist im Laufe der 16—18. Jahrhunderte wegen der Türkenherrschaft und der Zerrissenheit des Landes kulturell zurückgeblieben. Die im Zeichen der Aufklärung erwachende ungarische Literatur erblickt um 1770 ihre Hauptaufgabe darin, dieser kulturellen Zurückgebliebenheit der Nation aufzuhelfen.

Georg Bessenyei gibt das Program: Bildung macht die Menschen glücklich. Die kann man sich aber am leichtesten in der Muttersprache aneignen. Die Dichter sollen also die bisher vernachlässigte Muttersprache pflegen, damit die Bildung der breiten Massen gefördert werden könne. — Bei Bessenyei liegt das Hauptgewicht auf der modernen europäischen Bildung. Viele seiner Zeitgenossen wollen aber im nationalen Eifer eine mehr oder minder formelle Pflege der Muttersprache, und haben Angst vor der modernen europäischen Bildung.

Die Germanisierungspolitik Josephs II. entfacht eine grosse nationale Gegenbewegung. Die Nation fühlt sich als solche bedroht und will keine Kultur, die die Aufgabe der Nationalität erfordert.

Hinter dem nationalen Widerstand verbirgt sich aber auch der Klassenegoismus des Adels, der sich nicht nur gegen das Fremde in Sitte und Kleidung, sondern vor allem gegen die Aufklärung selbst zur Wehr setzt. Besonders ist es der Fall seit 1791. Die grosse französische Revolution erschreckt den Adel und er sucht — auch die nationalen Interessen verratend — die Wege eines Kompromisses mit Wien. Zur gleichen Zeit werden Fortschritt und nationales Gefühl von vielen reaktionären Schriftstellern gegeneinander ausgespielt. (J. Gvadányi zB.) Dies Dilemma: Fortschritt oder Nationalität, wird von Joseph Kármán aufgelöst. Er fordert in seinem berühmten Aufsatz »Die Ausbildung der Nation« (1795.) originelle Werke von den ungarischen Forschern und Dichtern, statt des ewigen Übersetzens. Das ungarische Kulturleben kann sich nur im Zeichen der Aufklärung erneuern. Die originellen ungarischen Werke in Wissenschaft und Dichtung sichern aber den ungarischen nationalen Charakter der neuen, zeitgemässen Bildung.

Kármán war ein Gesinnungsgenosse der ersten ungarischen Republikaner, I. Martinovics und seiner Genossen, also ein entschiedener Gegner des veralteten Feudalismus.

Kármán starb bald nach dem Erscheinen des genialen Aufsatzes. Der Weg, den er darin der ungarischen Bildung zeigte, war richtig, objektiv der einzig mögliche. — Er selbst eröffnet die Reihe der grossen ungarischen Dichtergenies, die die erwünschten originellen Werke schufen und schaffen bis auf heute. Diese Werke erweckten das allgemeine Interesse der Nation und waren so imstande die ganze nationale Bildung zu befruchten. — Grosse ungarische Werke entstanden auch seither nur in Zusammenwirkung und gegenseitiger Befruchtung von fortschrittlichen Ideen und nationalem Geist.